

Aug-2018 ISSUE-II, VOLUME-VII(II)

Published Issue On Continuing Professional Development Event
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

Peer Reviewed Journal

Published On Date 09.09.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

Director,
Gurukul International Publishing Services, Pune – 33.

Published By

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
001	CONSUMERISM	Dr. K. B. Moharir & Sharayu S. Bonde	1-5
002	The Crucial Role of Buddha's Thinking in Righteous Living	Dipratna R. Raut	6-9
003	A Study of IT Service Marketing Opportunities For Increasing Of IT Services Customers with Reference to Selected It Firms Operating In Pune City	Dr. Revati Bangre	10-16
004	The Social and Gender Inequality advent of Cyber Crime	Dr. Kavita Kanholar	17-25
005	Importance Of Weekly Markets In Rural Development	Dr. Rajesh P. Ingole & Ms. Ujwala Jagannath Sarda	26-29
006	British Theatre of the Absurd	Prof. Nitin V. Gohad	30-34
051	भारतीय स्त्रियांची स्थिती काल आणि आज	श्री.संदीप कृष्णराव चौधरी	101-108
052	धर्म के आधार पार विश्व शान्ति	प्रा.डॉ.धुमाळे धोंडीराम कामाजी	109-111
053	पंतप्रधान मुद्रा योजना - एक अभ्यास	प्रा. डॉ.प्रकाश सरदारसिंग गिरासे	112-114
054	नवीन कर प्रणाली - वस्तु व सेवा कर	प्रा.डॉ.नरेंद्र श्रीधर बागडे	115-118
055	प्राचीन व आधुनिक काळातील हर्बल सौंदर्य प्रसाधानातील साम्य - एक अभ्यास	डॉ. वनिता वि. नास्कूलवार	119-121
056	शिवधर्म चळवळीची धार्मिक परिवर्तनातील भूमिका	राजकुमार एस.बिरादार & डॉ.सुलभा गावंडे-खळतकर	122-129
057	भारत के आर्थिक सुधारो का स्वरूप एक विश्लेषण	डॉ. उषा एन. पाटील	130-132
058	प्राणायाम: आजची गरज	प्रा.डॉ.नरेश भोयर	133-136
059	The Study of Emotional Intelligence in employee creativity at Workplace	Mrs Pradnya Sen	137-144

CONSUMERISM

Guide

Dr. K. B. Moharir

Researcher

Sharayu S. Bonde

Abstract:- Growing consumerism has to take into account the protection of consumer rights and interest even if pose a direct challenge to the producer of goods and providers of services. It could further motivate other educational institution to undertake similar studies in their respective region for better services to the consumer.

INTRODUCTION

The word consumerism have many connection depending on who is using the term, business, government, consumer, group, and academic research. Each have developed their own definition of the term. This definition span the gamut challenging society goal for material goods to reflecting people desire for better values. One succinct definition is that consumerism is a social movement of citizen and government to enhance the right and power of buyer in relation to seller other outer have broadcast this definition stating that consumerism

This are numerous underlying roots of consumerism in the united state the enduring problem which underline the movement have been summerized as follows.

- 1.) Disillusionment with the system :- All of our institution have been subjected to increasing public security skepticism and loss of our esteem. Many consumer think they get a worse deal in the market place than they use to. Thus there is dissatisfaction with their bargaining position.
- 2.) The performance gap:- Many consumer express broad dissatisfaction with the goods they buy. Their expectation of product performance and reliability have risen .Yet the increasing product complexity brings about new possibility for malfunction and a perception by consumer that the promise performance gap widening
- 3.) The consumer information gap:- Amateur buyer lacking the time interest or capacity to process information adequately in order to make optimal market place decision face literally thousand of complex product requiring evaluation along many dimensions relating to performance convenience or even societal concerns.
- 4.) Antagonism toward advertising:- Large segment of the population are very skeptical of the usefulness and truthfulness of advertising information . In addition it is criticized for its intrusiveness and clutter irritation factor stereotyped role and promotion of unrealistic or unsupportable expectations.

- 5.) Impersonal and unresponsive marketing institution:- Such marketing factor as the rise of self service relating reduced knowledge of sales employees impersonalness and bureaucratic structures are contribution to a feeling that are no marketer is listening..
- 6.) Intrusion of privacy:- Development of the many consumer information data bases made possibility under our increasingly computerized society has caused concern over the access to and use of such data and has led to attempts to protect the consumer privacy.
- 7.) Declining living standards :- Recent reduction in consumer real dissention disagreement income has led to pessimism disenchantment with the economic system and attempt to deal with the situation.
- 8.) Special problem of the young the old and the poor are even more vulnerable than most other group in society and face great difficulties coping in the market place.
- 9.) Different view of the market place:- Business people and their and their critics have radically different perception of the nature of the market place.

THE RECENT ERA

The real impetus for the current consumerism movement came from president JOHN F. KENNEDY'S speech to congress. In which he identified what has been referred to as the consumer bill of right . In 1962 kennedy presented in a message to congress the following four fundamentals rights.

- 1.) The right to safety :- To be protected against the marketing of goods which are hazardous to health of life.
- 2.) Right to be informed:- To protect against fraudulent , deceityful or grossly miskading information advertizing labiling or other practices and to be given the facts needed to make an informed choice
- 3.) The right to choose:- To be assure where ever possible access to variety of product and service at compition price and in those industries in which comition is not workable and government regulation id substituted an assurance of satisfactory quality and services at fair price.
- 4.) The right to be heard:- To be assured that consumer intrest will recive full and sympathetic consideration in the formulation of government policy and fair and expendition treatment in its admistrative tribunals.

LEGISLATIVE RESPONSES TO CONSUMERISM

Consumerism has an impact on legislative attempts to enhance consumer right historically legislation was oriented toward protection competitions and competitions

rather than consumer. Since the 1960's however a large number of consumer oriented bills have been enacted by congress of the wide spread concern over consumer interest and environmental issue. Example of this type of legislation include

- 1.) Fair packing and labeling act
- 2.) Consumer product safety act
- 3.) Cigar labeling act
- 4.) Truth and lending act
- 5.) National environmental act
- 6.) The clean air act
- 7.) The toxic substances control act

This few example of legislation indicate the trust of recent consumerism in legislative circle . Advocates of this right type of legislation feel that consumer right can test the protected through government regulation of business practices.

CONSUMER RESPONSIBILITIES

While the consumer rights have been discussed in this but nothing have been said about the obligations which accompany that consumer right can only be achieved when accompanied by consumer responsibility various effort have been made to protect the act of the consumer but exploitation of consumer will stop only when consumer himself will come forward to safe guard his own interest. Consumer Have to bear some responsibility which are given below.

- 1.) Consumer must exercise his right
- 2.) The consumer should no believe blindly on seller
- 3.) Most of the time consumer ignore the loss he suffers on purchase of defective good
- 4.) From consumer societies which could play an active part in educating consumer and safeguarding their interest
- 5.) Respect the environment
- 6.) Consumer must be quality conscious
- 7.) Insist on cash memo

DESIGNATION A CONSUMER RESPONSE

These are numerous activities that business could adopt in responding to consumer. The important thing is that the company must be practice rather than reactive in its approach. In other word the firm must manage its consumer response system. First the company should conduct a consumer audit to determine its image among consumer and whether there is any need for change in its activities Research

on the public image of the company should lead to an understanding of whether the company is viewed as progressive, honest, ethical, concerned, responsible, and responsive. Once consumer research identifies specific concerns, then the firm should be formulated policies for dealing effectively with consumerism. A successful effort comprises several important elements.

MANAGERIAL REFLECTION

For our product or service situation.

- 1.) Is the product or service safe for the consumer?
 - 2.) What information is being provided to the consumer and how can this process be improved?
 - 3.) Are there environmental or pollution aspects of the product or services which need to be addressed?
- To flesh out the growth of consumerism and to underline in a different way the growth of consumerism, it is perhaps useful to set down a chronology of consumerism:
- 1927 -- Stuart Chase and Frederick J. Schlink publish *Your Money's Worth* [4].
- 1929 -- F. J. Schlink starts Consumers Research, Inc., the first consumer product-testing organization, publisher of *Consumer Bulletin*.
- 1934 -- Two New Deal agencies, NRA and AAA, establish "Consumer Counsels" to represent the consumer interest.
- 1936 -- Consumers Union, publisher of *Consumer Reports*, is formed from a breakoff of staff members and supporters from Consumers Research.
- 1955 -- Office of Consumer Counsel established in New York State.
- 1957 -- Consumers Association is formed in Great Britain to publish *Which?*
- 1960 -- International Organization of Consumers Unions (IOCU) is formed. By 1970 IOCU included 56 organizations from 32 different nations.
- 1962 -- President Kennedy's Special Consumer Message enunciates the four rights of Consumers: to safety, to be informed, to choose, to be heard.
- 1964 -- President Johnson appoints a Special Adviser on Consumer Affairs.
- 1965 -- *Unsafe at Any Speed* is published by Ralph Nader.
- 1968 -- Consumer Federation of America (CFA) is formed
- 1969 -- to coordinate the activities of 189 local consumer organizations.
- 1970 -- Truth-in-Lending Bill is passed by Congress. President Nixon announced that all government product test information will be made public.
- 1971 -- Consumer Interests Foundation (CIF) is established by Consumers Union to undertake pro-consumer research other than product tests of interest to individual consumers.

1972 -- Department of the Consumer is established in the Federal Government
(estimated)

CONCLUSION

Every service organization has to equip it self to meet the challenges of tomorrow with its treasure of experiences and expertise. Building consumer confidence and customer confidence and loyalty required a careful approach (Courtesy , Accuracy , Responsibility , and Execution efficiently.)

The Crucial Role of Buddha's Thinking in Righteous Living

Prof. : Dipratna R. Raut

Orange City Collage of social work,
Nagpur

Abstract:

Buddha's thinking is based on rational, scientific approaches. The role of scientific method is seeking in a deliberate manner, irrespective of men's desire, to recognise and take advantage of the structure which the flux possesses. According to the Pali cannon, both the chain of dependent origination and the five Skandha are responsible for suffering. If a person succeeds in developing along the middle path between the extremes of self-indulgence and self mortification and concerns himself, there can be no defeat for him.

Keywords: Humanity, Fundamentalism, Superstition, Pratitya-Samutpada, Evil, Middle Path, Conviction, Canon.

Introduction:

Today we see that the whole atmosphere of the world is rapid growth of fundamentalism on every aspect of our life style, social and political aspects. This is the worrisome activity which create fascist culture of hate and intolerance among the people. A spectre of fundamentalism looms over the world. At such a time, it is important to spread Buddh's original thoughts and ideas among the people.

We should adopt rational thinking instead of superstitions. We already know that the Buddha is fundamentally anti-fundamentalist in every aspect. Buddha's thinking is based on rational, scientific approaches. Do not believe in what you have heard,' says the Buddha, "do not believe in doctrines because they have been handed down to you through generations; do not believe in anything because it is followed blindly by many; do not believe because some old sage makes a statement; do not believe in truths to which you have become attached by habits; do not believe merely on the authority of your teachers and elders. Have deliberation and analysis, and when the results agrees with reason and conduces to the good of one and all, accept it and live up to it." This is the real scientific, rationalistic approach of modern humanity which teaches us before two thousand five hundred years by the Buddha.

Role of Scientific Method:

The method of science is free from the limitations and wilfulness of the alternative methods for setting doubt which we there rejected. Scientific method is the most assured

technique man has yet devised for controlling the flux of things and establishing state beliefs. The method of science does not seek to impose the desires and hopes of men upon the flux of things in a capricious manner. It may indeed be employed to satisfy the desires of men. But its successful use depends upon seeking, in a deliberate manner and irrespective of what men's desires are, to recognize, as well as to take advantage of the structure which the flux possesses.

Scientific method aims to discover what the facts truly are and the use of the method must be guided by the discovered facts. But as we have repeatedly pointed out, what the facts are cannot be discovered without reflection. Knowledge of the facts cannot be equated to the brute immediacy of, our sensations.

The Teaching of Buddha:

In the light of scientific enquiry, the teaching of Buddha was positive and constructive. If at the present day, religion as a subject of critical or scientific enquiry, of both practical and theoretical significance has attracted increasing attention because of the rapid progress of scientific knowledge and thoughts, the deeper intellectual interest in the subject, to reform or to reconstruct religion etc.

Buddha's teaching are available is mainly Pali Buddhistic literature. We shall be able to do this best by explaining what is meant by the four Noble Truths which, according to the Pali canon, formed the subject – matter of the very first sermon Buddha delivered at Banaras. In these Truths, we have what corresponds to a physician's treatment of a disease – ascertaining the nature of the disease, discovering its cause and setting about its cure by adopting appropriate means.

- **Life is evil** – The whole teaching, as shown by its implied comparison of life to a disease. This is look like a pessimistic view. But even in this later form of the doctrine, evil is not to be taken as the final fact in life. They can be completely overcome in the stage of nirvana.
- **Ignorance is the source of evil** – The origin of evil is in ignorance (avidya) or not knowing the true nature of the self. We commonly assume it to be an integral something which is other than the bodily organism. According to Buddhism, there is no self-other than the complex of the body (rup) and the mind (name).
- **Evil can be overcome** – It is possible to remove this evil, for it is caused, and whatever is caused is removable according to this teaching. Given the cause, the effect follows; and if the one can be removed, the other will necessarily cease to be.

- **Right knowledge is the means of removing evil** - As knowledge is the logical antithesis of ignorance, enlightenment about the true nature of one's self will remove evil. By this enlightenment, we should understand an inner conviction which, to be effectively secured, requires a long course of previous moral training.

Theory of Pratitya - Samutpada :

Pratitya-Samutpada means the chain or law of dependent origination or the chain of causation. The fundamental concept of Buddhism describing the causes of suffering (dukha) and the course of events that lead a being through rebirth, old age and death. Causality means - 'There beings this, that appears.' Yet it is necessary to stress that a substantial 'cause' form which the 'effect' was generated cannot be deducted from dependent origination. The Samyuttanikaya explains that fertile soil, water and light are necessary conditions for the growth of sampling, but none of these factors along will yield the expected result. Similarly, each of the link of the chain of dependent origination is necessary for the production of next element, yet none can definitely be perceived as sufficient on its own.

According to the Pali cannon, both the chain of dependent origination and the five Skandha (aggregate) are responsible for suffering. The Buddha stated repeatedly that root of all suffering lies in the five aggregation (Rup, Vedana, Sadnya, Sanskar and vidnyan), which represent the psychophysical constituents of the individual.

A Way of Life – Middle Path:

Buddha's way was the middle path between the extremes of self – indulgence and self – mortification. From his own experience of mortification of the body. He said that a person who has lost his strength cannot progress along the right path. This middle path was the Aryan eightfold Path: Right beliefs, right aspiration, right speech, right conduct, right mode of livelihood, right effort, right – mindedness, and right rapture. It is all a question of self-development, not grace. And if a person succeeds in a developing along these lines and conquers himself, there can no defeat for him: 'Not even a god can change into defeat the victory of a man who have vanquished himself.'

Conclusion:

Buddha's method was one of psychological analysis and again it is surprising to find how deep was his insight into this latest of modern sciences. A Buddhist approach to peace offers important common ground with other conditions. The cause of a truly comprehensive and

lasting peace can most effectively be furthered by ceaselessly expanding circles of friendship and understanding through dialogue, exchange and cooperation. We can conclude that the principles and teachings of Buddhism should be followed in order to maintain peace at global level. In this aspects the new democratic governments has to play a crucial role.

References :

1. Ambedkar B.R., "Buddha and his Dhamma", the Education Department, Govt. of Maharashtra, Bombay, 1992, P. 346-347.
2. Cohen Morris R. & Nagel Earnest, "An Introduction to Logic and scientific Method", Allied Publishes Ltd., New Delhi, 1998, P. 391.
3. Dabholkar Dattaprasad, "Rationalist, Scientific, Socialist Vivekanand", Lokayat and Socialist Party Publisher, Pune 2015, P.5.
4. M. Hiriana, "The Essential of Indian Philosophy", Motilal Banarasidas Publishers Pvt. Ltd. (Fifth Edition), Delhi, 1995, P.74-75.
5. Nehru Jawaharlal, "The Discovery of India", Oxford University Press (Twelfth Impression), New Delhi, 1992, P.129-130.
6. <http://www.britannica.com>
7. <http://www.encyclopedia.com>
8. <http://www.sgi.org>
9. <http://www.urbandhanrma.org>

A Study of IT Service Marketing Opportunities For Increasing Of IT Services Customers with Reference to Selected It Firms Operating In Pune City”

Dr. Revati Bangre

Assistant Professor, G. S. Commerce College,
Wardha, India

Abstract: In this paper we try to prioritize the importance of all indices of marketing opportunities, segmentation strategies, target markets and present some costumer-oriented guidelines. For attaining to research goals, we codify some hypotheses, and for data collection, we use library and questionnaire method. Statistical population is the costumers of IT services. For statistical investigation of service marketing and its impact on increasing of IT services costumers, we utilize Z-test (one-tailed). The obtained statistical results indicate that the relationship between existing variables is meaningful; then we identify the hierarchical order of factors related to service marketing opportunities, segmentation strategies and important indices.

Keywords: Marketing, Service Marketing Mix, IT Services, Marketing Mix of IT Services

I. INTRODUCTION

1.1 SERVICES: THE CONCEPT

A service is any act or performance that one party can offer to another that is essentially intangible & does not result in the ownership of anything. its production may or may not tied to a physical product.

All industrial and economic activities are divided into three, namely, primary, secondary and tertiary. Primary activities include agriculture, fishing, forestry, mining etc. Secondary activities consist of manufacturing, processing, construction etc. Tertiary activities comprise of services, distribution etc.

Services form a major part of economic activities and the world today is dominated by the service sector. The service sector is enormously large and varied. It includes banking, transportation, insurance, communication, education, employment, healthcare, Legal service, accounting, tourism, hospitality and information technology services. Some of the services are provided on a nonprofit basis, for example, education and healthcare, while others are provided on a commercial basis such as hotels, professional consultants, solicitors etc.

"Services are activities, benefits or satisfaction which are offered for sale, are provided in connection with sale of goods.

"Services can also be defined as action of organization that maintains and improves the well being and functioning of people."

1.2 ANATOMY OF SERVICES MARKETING

The service sector is enormously large and varied. It includes banking, transportation, insurance, communication, education, employment, healthcare, Legal service, accounting, tourism, hospitality and information technology services. Some of the services are provided on a nonprofit basis, for example, education and healthcare, while others are provided on a commercial basis such as hotels, professional consultants, solicitors etc.

The following facts make it clear that the application of modern marketing principles by service generating organisations would pave avenues for qualitative and quantitative transformation:

- ☐ Increase in the Disposable Income
- ☐ Increasing Specialization
- ☐ Changing Lifestyles
- ☐ Professional Excellence
- ☐ Information Explosion
- ☐ Sophistication in Market
- ☐ Increasing Governmental Activities

1.3 ABOUT IT INDUSTRY AND IT SERVICES

The term ‘Information Technology’ (IT), as defined by the Information Technology Association of America (ITAA) is the “study, design, development, implementation, support or management of computer-based information systems, particularly software applications and computer hardware.” India IT market consists of all the companies that use computer and computer software to convert, store, protect process, transmits and retrieves information or data.

An IT services approach provides the foundation for addressing many of the challenges facing IT organizations today as companies grow in size and scale, the market is likely to see larger IT services deals with more sophisticated deal engagement practices.

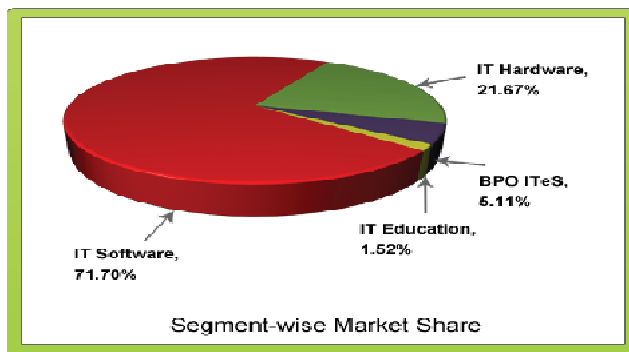
India's IT services market offers significant opportunities for IT services providers because of the increasing needs and wants of IT buyers.

1.4 Study of IT Service Market

An IT services approach provides the foundation for addressing many of the challenges facing IT organizations today as companies grow in size and scale, the market is likely to see larger IT services deals with more sophisticated deal engagement practices.

India's IT services market offers significant opportunities for IT services providers because of the increasing needs and wants of IT buyers.

Segment wise Market Share

1.5 Global Market Fluctuations Affecting the Indian IT Sectors

The Indian IT sector had been growing by leaps and bounces in the last decade of the 20th century.

The growth in the IT sector has been steadily creating jobs for people, creating global opportunities, raising the standard of living and contributing the growth of the GDP.

But there is another side of this fairy-tale story. Constant market fluctuations and variable market conditions in the western countries has a direct effect on the functioning in the IT sector.

Marketing is creative movement with a focus on profit that is marketing makes presenting the service more profitable, so marketing is a movement; it is a sequence of activities and events which happen one after another. IT organizations must pay more attention to marketing of IT Services in the global scenario.

CLIENT APPROACHES FOR IT SERVICES

- ☐ RFP (Request For Proposal)
- ☐ ENGAGEMENT MANAGER
- ☐ REPEAT BUSINESS
- ☐ RECOMMEDATION
- ☐ BRAND NAME

II. REVIEW OF LITERATURE

McGoldrick and Greenland (1994)¹ while pointing out the challenges facing the financial services industry, argues that it is necessary to develop and implement successful marketing programmes to create and foster a customer orientation. The trend since the early 1990s, however, has been towards more streamlined business structures through rationalisation to produce greater efficiency and higher profitability in a saturated market with intense competition. Marketing strategies are aimed at retaining customers through high levels of client satisfaction by providing quality services to meet their changing needs over time and attracting new customers.

Randeep Sudan, Seth Ayers, Philippe Dongier, Siou Chew Kuek, Arturo Muenta Kunigami, Christine Zhen-Wei Qiang, Sandra Sargent (2011) in their article The Global Opportunity in IT-Based

Services stated that Advances in information technology (IT) and global connectivity, combined with waves of economic liberalization, have given impetus to a new dimension of globalization: cross-border trade in services. The services sector has been growing steadily and already accounts for 70 percent of employment and 73 percent of gross domestic product (GDP) in developed countries and for 35 percent of employment and 51 percent of GDP in developing countries (UNCTAD 2008). As infrastructure and skills improve in developing countries, cross-border trade in services is expected to continue to expand.

III. RESEARCH METHODOLOGY

3.1 RESEARCH GOAL

- To find out the role and need of IT services in the present scenario of services marketing.
- To analyze segmentation strategies, target markets and client behavior towards IT services with global perspective.

3.2 RESEARCH HYPOTHESIS

There is a relationship between applying marketing orientation and increasing the customers of IT services.

3.3 RESEARCH METHOD

According to the goal research method is in descriptive-inferential mode, because it is trying to describe and establish the relationship between different causes. We have used library and surveying methods for collecting information. For this reason we use questionnaire. 200 questionnaires were distributed randomly among the customers of 10 selected IT firms operating in Pune and the degree of their satisfaction from the 7 elements of service marketing mix was assessed.

IV. DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

4.1 DATA ANALYSIS

The process of data analysis as a step of scientific method constitutes the basis of every research through which all activities related to research are controlled and guided from its beginning to its end. Statistical analysis is performed in two descriptive and inferential parts. We use descriptive analysis for summarizing the collected data and for more identification of research population; but we use inferential analysis for analyzing the information in sample data and for assessing the uncertainty in inferences. In descriptive part first we draw frequency table and statistical graphs for general characteristics (gender, age, marital status, and education) and somehow describe the samples. Then we draw tables of frequency distribution for the related questions in which we present frequency of answers to each question with its mean, mode and standard deviation. In inferential analysis for approval or rejection of hypotheses distinctively, we compare observed mean and theoretical one by Z-test (one-tailed). If the observed mean (the mean from studied samples for each hypothesis) is meaningfully bigger than the theoretical mean we can accept that the hypothesis is acceptable. In this research the major tool is questionnaire. Research hypotheses are tested with regard to answers from 200 subjects who were clients of 10 selected IT firms

operating in Pune. We codify respondents' opinions according to the following codes in a way that Likert's structure is acceptable for the questionnaire: 5-point scale where "1" refers to very low, "2" refers to low, "3" refers to medium, "4" refers to high and "5" refers to very high.

Table No. 1: Elements of customized of services

Sr. No.	Elements of Customized Marketing of Services
1.1	Client orientation
1.2	Competitor orientation
1.3	Strategic orientation
1.4	Integrated marketing organisation
1.5	Inter-functional coordination

4.2 DESCRIPTIVE ANALYSIS

H1: There is a relationship between applying marketing orientation and increasing the customers of IT services.

Table No. .2: DESCRIPTIVE ANALYSIS

Sr. No.	Mean	SD	Hypothesized Mean	Z test (One - tailed)	P Value	Result (H ₀)
1.1	4.47	0.50	3.00	29.31	0.00	Rejected
1.2	3.16	0.85	3.00	1.88	0.02	Rejected
1.3	3.31	0.75	3.00	4.14	0.00	Rejected
1.4	3.61	0.89	3.00	6.88	0.00	Rejected
1.5	4.05	0.70	3.00	14.96	0.00	Rejected

According to descriptions and the results of Table No. 2, we interpret hypotheses analysis as following:

1.1 H₀ is rejected in the error level of 5 percent. That is, the observed mean is not ≤ 3 and since practical mean is bigger than theoretical mean i.e. 3, therefore we can conclude that the observed mean is meaningfully bigger than 3. On the other hand the researcher's hypothesis is acceptable at the error level of five percent. Thus, we can claim that the **Client orientation** is effective in increasing the customers of IT services.

1.2 H₀ is rejected in the error level of 5 percent. That is, the observed mean is not ≤ 3 and since practical mean is bigger than theoretical mean i.e. 3, therefore we can conclude that the observed mean is meaningfully bigger than 3. On the other hand the researcher's hypothesis is acceptable at the error level of five percent. Thus, we can claim that the **Competitor orientation** is effective in increasing the customers of IT services.

1.3 H₀ is rejected in the error level of 5 percent. That is, the observed mean is not ≤ 3 and since practical mean is bigger than theoretical mean i.e. 3, therefore we can conclude that the observed mean is meaningfully bigger than 3. On the other hand the researcher's hypothesis is acceptable at the error level of five percent. Thus, we can claim that the **Strategic orientation** is effective in increasing the customers of IT services.

1.4 H₀ is rejected in the error level of 5 percent. That is, the observed mean is not ≤ 3 and since practical mean is bigger than theoretical mean i.e. 3, therefore we can conclude that the observed mean is meaningfully bigger than 3. On the other hand the researcher's hypothesis is acceptable at the error level of five percent. Thus, we can claim that the **integrated marketing orientation** is effective in increasing the customers of IT services.

1.5 H₀ is rejected in the error level of 5 percent. That is, the observed mean is not ≤ 3 and since practical mean is bigger than theoretical mean i.e. 3, therefore we can conclude that the observed mean is meaningfully bigger than 3. On the other hand the researcher's hypothesis is acceptable at the error level of five percent. Thus, we can claim that the **Inter functional coordination** is effective in increasing the customers of IT services.

V. Findings

1. Technological changes is the important factor which contributes most to the growth of IT services and increasing opportunities is the second important factor which contributes most to the growth of IT services.
2. All the respondents agree that there is competition in the field of IT services. Many of the respondent's state that there is severe competition but some state that the competition is moderate.
3. The study reveals that most of the IT firms recognise the need for adopting marketing in IT services. It indicates that IT firms are generally proactive to marketing because of the multifarious benefits it offers to them. It is seen that marketing is now increasingly being applied by many IT firms for excelling competition.
4. From the study it is found that out of respondents who consider marketing as necessary, Some state that marketing is necessary for the growth of firms, but only few firms account it for long-term survival and for facing competition.
5. All the IT organisations have identifying potential market for their organization.
6. From the study it is stated that majority of the IT firms practice market segmentation.

7. The study reveals that many respondents is practicing market segmentation, some firms practice market segmentation on the basis of Function or service, and some firms practice market segmentation on the basis of Demographic or client.
8. From the analysis it can be concluded that **Quality of the service** and **Reasonableness of fees** of the IT firms are the important criteria for selection of IT service provider by clients.

VI. CONCLUSION

Therefore, it is concluded that “the process related to presenting services to customers is effective in increasing the customers for IT services.” The study reveals that IT firms assign more importance to the services offered to clients, its contents, quality and timely execution. The competition among IT services organizations will bring greater professionalism and better quality of services. The biggest and the most important challenge of the IT firms will be the marketing of their services. IT firms will find it increasingly difficult to carve a niche for their services and retain their existing market share. In the changing world of today IT firms need strategic outlook towards marketing to convince their clients to buy more and remain loyal to the firms.

VII. RECOMMENDATIONS

1. The firm must accept marketing as an inevitable function of management and an important means for achieving organizational objectives.
2. Being a service the IT organisation needs a service –orientation and it must create a service culture within the organisation.
3. The firm must induct service personnel who are motivated by a spirit of service to the client.
4. The marketing-orientation must be reflected throughout the activities of the firm.
5. The IT organization needs a marketing organization responsive to client needs and wants. The marketing organization must develop systems and procedures for optimum service delivery and maximum client satisfaction.
6. The overall marketing strategy must be formulated on the basis of the behavioural profile of the clients.
7. Offer their existing services to new market segment (penetration strategies).
8. Build client loyalty through client relationship management (retention strategy).

The Social and Gender Inequality advent of Cyber Crime

Dr. Kavita Kanholkar

HOD Sociology

Orange City College of Social Work,

Nagpur.

Introduction:

This edition of Gender IT.org examines the issue of cybercrime legislation through a gendered perspective and its implication on women, in collaboration with the ICT Policy Monitor Latin American and the Caribbean team of the Association for Progressive Communications. The focus of this edition was catalyzed by issues and questions raised by our readers on the increasing pervasiveness of cybercrime legislations in different regions, and their potential impact on women's communication rights.

As always, we began to investigate the issue with many questions: What is meant by "cybercrime"? In what kinds of spaces would cybercrimes be considered as being committed? How do they differentiate and affect ideas of the public and the private? How can this affect women as users and developers of the internet, e-mail, cell phones and other information and communication technologies (ICT)? Can cybercrime restrict the exercise of individual rights to privacy, freedom of expression and civil liberties? Can the rhetoric of fighting cybercrimes in effect be used to restrict the exercise of women's communication rights? How can the issue of cybercrimes be analyzed from a feminist perspective? Is this issue currently part of the women's movement's agenda? How the criminalization of online sexual expression and practices as well as the sex trade affect the sexual rights of women?

In this edition of GenderIT.org, our team of writers together with the APC Policy Programme in Latin America Monitor team present the many facets of this challenging policy area. Their different approaches and stances clearly demonstrate the difficulty of drawing a clear line between protections of women's rights from violation and empowering their status as users and definers of ICT and the information society. The articles portray the current cybercrime landscape, arising issues and their gendered dimensions in different regions of the world – including India, Burkina Faso, USA, Chile, Brazil, Venezuela and Bolivia. We invite your reflections on this subject that remains contentious and sometimes directly absent.

“Cybercrime laws are not enough, there is also a need for education.” The different forms of online violence against women should be covered by criminal legislation to provide adequate protection and redress. However, laws are not enough. There is also a need for education, prevention, the development of defense mechanisms and a legal system that is capable of addressing these issues without subjecting the victims to further victimization. Carlos Gregorio, a researcher at the Research Institute for Justice (Instituto de Investigación para la Justicia) in Buenos Aires, Argentina, shares his views on a number of issues related to cybercrime.

OnlineHarassment/CyberstalkingStatistics

Cyberstalking statistics have been collected by Working to Halt Online Abuse (WHOA) - a US-based online safety organisation - over the period of eight years, from 2000 till 2007. Data is gathered from survivors through the demographic questionnaire published on the WHOA web site at haltabuse.org. The released data are based on a total of 2,285 completed questionnaires. One interesting finding reveals that although women are still the primary victims, with men as the primary harassers, male victims and female harassers have significantly increased over the years.

Cybercrime

Cybercrime (or e-crime) refers to criminal offences which are committed with the aid of ICTs (e.g. internet, mobile phone). Cybercrime laws may encompass broad range of issues, including such activities as hacking, intellectual property violations, dissemination of 'harmful' content such as child pornography or racist and xenophobic materials. Some experts divide cybercrime into three major categories, those committed against persons (e.g. online harassment or pornography distribution over internet), cybercrimes against property (e.g. illegal sharing of copyrighted movies and music in peer to peers networks or software piracy), and cybercrimes against government (e.g. cyber terrorism). In many countries, cybercrime bills focus merely on economic and state security threats, and fail to recognise cybercrimes against persons, including serious forms of crimes against women, such as cyberstalking or cyber harassment.

At the international level, cybercrime is addressed in the Convention on Cybercrime that attempts to harmonise national laws, improve investigative techniques and increase cooperation among nations. Human rights advocates criticize the failure of this treaty to protect privacy, freedom of expression and civil liberties.

This month, APC women's GenderIT bulletin investigates online crime, cyberstalking, and asks how women are being affected. In "Finding a difficult balance – Human rights, law enforcement and cyber violence against women" Mavic Cabrera-Balleza speaks to activists from South Africa and the USA. WietingXu looks at cybercrime in India. Argentina lawyer Carlos Gregorio argues that "Cybercrime laws are not enough, there is also a need for education". And RamataSoré discovers that in Burkina Faso women are the perpetrators as well as the victims of internet fraud.

"Gender Centred" also carries cyberstalking statistics which reveal that —while women are still the primary victims, with men as the primary harassers— male victims and female stalkers have significantly increased over the years. Cynthia Armistead, the founder of the site Cyberstalked.org, shares the experiences of her and her daughter as targets of online harassment over several years.

Cybercrime laws are not enough, there is also a need for education

The different forms of online violence against women should be covered by criminal legislation to provide adequate protection and redress. However, laws are not enough. There is also a need for education, prevention, the development of defence mechanisms and a legal system that is capable of addressing these issues without subjecting the victims to further victimisation. Carlos Gregorio, a researcher at the Research Institute for Justice (Instituto de Investigación para la Justicia) in Buenos Aires, Argentina, shares his views on a number of issues related to cybercrime.

Unequal protection, cyber crime and the internet in India

In assessing cyber crime legislation, policy makers and gender and development advocates must carefully consider the implications for privacy and information security. On the one hand, ICT have created opportunities to combat inequality through movements and communities against issues that were once deemed 'private', such as domestic violence and sex trafficking. On the other hand, ICT exacerbate existing structures of inequality by enabling cyber criminals to access and misuse private information to target vulnerable groups. As ICT blur the lines between personal and public, the nature of the internet and cyber crime – including how they affect human rights and social justice – must be questioned. WeitingXu casts a gendered lens on cybercrime laws in India.

How Can Crime Be Related To Social Inequality?

Crime can be defined as a violation of the criminal law. Social inequality plays a big part in who commits crime, who is victimised by crime, and how it is dealt with. This inequality can be in terms of race, social class, and, as this essay will examine, gender. It is worth noting that sex and gender are not the same thing. The statistics mentioned in this essay are based on sex, that is, biological difference between males and females. Gender, however has a social basis and is an expression of psychological or cultural identity. Crime is a largely male thing. Richard Collier said "Most crimes would be unimaginable without the presence of men." Men are more likely to appear before courts, more likely to end up in prison, and the majority of prisons are male. Statistics from the Home Office (1999) show that in 1997 only 17% of known offenders were women. 34 % of men born in 1953 had been convicted of an offence before the age of 40 compared with 8% of women. Furthermore, men tend to have longer criminal careers, with only 3% of female criminals having a criminal career of more than 10 years compared with 25 % of male criminals.

In 17th century England unmarried mothers were imprisoned because their children were dependent upon the parish, and in the late 1600s homeless women and those with several illegitimate children were sent to American colonies. These punishments served to reinforce the attitudes of how women should behave; those who didn't adhere to these roles were subject to the "fallen woman" stigma. Freedman (1981) identified a growing rate of women in prison between 1815 and 1860. This could be linked to social change, especially urbanisation. Behaviours such as drunkenness, idle and disorderly conduct and vagrancy increased for both sexes, but women were more likely to be convicted due to strict moral codes. There were fewer job opportunities and lower wages for women which lead to female economic marginalisation. Women who couldn't afford to support their families often turned to prostitution. Several theories attempt to explain the increase in female criminality. Lombroso (1900) suggested a theory of social Darwinism in the late 19th century. He believed that biology was a determining factor; a woman's biology determines her characteristics, particularly aggression. He claimed that biologically, women are unfit for criminal activity and therefore women who do commit crime must be pathological. He suggested that for a woman to stray from the "normal" path of "maternity, piety and weakness.

Men often give the defense that women don't know what they want, and might be unconsciously asking for it. They often get away with it due to the attitude that women cannot make rational decisions and therefore it is reasonable that the decision is made for them. However, demanding

equality in the criminal justice system does not bring positive results. In America, in the mid 1980s, they introduced sentencing guidelines which were neutral with respect to offenders' race, sex, national origin, creed, and socioeconomic status. They were looking for a move from making the punishment fit the criminal to the punishment fitting the crime. This was interpreted in court to mean that women's sentencing should be identical to men's in the respect that there's no consideration to whether a man has children or not. However, women are more often the caretakers of children and so in a single parent family this causes disruption in a child's life. The problem is that they were equating equality with justice. Gender neutrality in the criminal justice system will not remove gender bias as society is not gender neutral. In conclusion, crime is unequal in terms of gender, and will be for as long as roles, stereotypes, and the circumstances in which people find themselves in remain different for either sex.

Sex differences in crime

Sex differences in crime are differences between men and women as the perpetrators or victims of crime. Such studies may belong to fields such as criminology (the scientific study of criminal behavior), sociobiology (which attempts to demonstrate a causal relationship between biological factors, in this case biological sex and human behaviors), or feminist studies. Despite the difficulty of interpreting them, crime statistics may provide a way to investigate such a relationship from a gender differences perspective. An observable difference in crime rates between men and women might be due to social and cultural factors, crimes going unreported, or to biological factors (for example, testosterone or sociobiological theories). Taking the nature of the crime itself into consideration may also be a factor.

Statistics have been consistent in reporting that men commit more criminal acts than women. Self-reported delinquent acts are also higher for men than women across many different actions. Burton, et al. (1998) found that low levels of self control are associated with criminal activity. Many professionals have offered explanations for this sex difference. Some differing explanations include men's evolutionary tendency toward risk and violent behavior, sex differences in activity, social support, and gender inequality.

General theory of crime

Burton *et al.* (1998) assessed Gottfredson and Hirschi's (1990) "general theory of crime," which stated that individuals with lower levels of self-control are more likely to be involved in criminal behavior, in a gender-sensitive context. The purpose of their study was to account for the gender gap in crime rates. By using a self-reporting questionnaire, Burton *et al.* (1998) retrieved data

from 555 people aged eighteen and older in the Cincinnati, Ohio, area. Early results from the study indicated that low self-control was highly positively correlated to criminal behavior in both genders, but was especially significant for males. For females, the relationship became significant when opportunity was introduced and considered with level of self-control. Opportunity was not a significant indicator of male criminal behavior, which the authors attribute to the assumption that opportunity for criminal behavior is ubiquitous for men. In this study, opportunity was measured by the number of nights per week individuals go out for recreation purposes. Similarly, the authors conclude that women are less likely to be exposed to opportunities for criminal behavior, speculating that "constraints often placed on females, and that accompany their lifestyles" contribute to less opportunity for crime. With self-control being significant for males but not for females, the conclusions of this study pointed toward the notion that men and women commit crimes for different reasons.

Nature, nurture, and life course

Terrie Moffitt and Avshalom Caspi compare childhood risk factors of males and females portraying childhood-onset and adolescent-onset antisocial behavior, which influences deviant behavior in individuals. Childhood-onset delinquency is attributed to lack of parenting, neurocognitive problems, and temperament and behavior problems. On the other hand, adolescent-onset delinquents did not encounter similar childhood problems. This study showed a male-to-female ratio of 10:1 for those experiencing childhood-onset delinquency and 15:1 for adolescent-onset delinquency. Moffitt and Caspi hypothesized that "'life-course-persistent' antisocial behavior originates early in life, when the difficult behavior of a high-risk young child is exacerbated by a high-risk social environment" Also, "'adolescent-limited' antisocial behavior emerges alongside puberty, where otherwise healthy youngsters experience dysphonia during the relatively role-less years between biological maturation and access to mature privileges and responsibilities", called the maturity gap. They look at the taxonomy theory, which states that the gender difference in crime are based on sex differences in the risk factors for life-course-persistent antisocial behavior. Based on research, girls are less likely than boys to have nervous system dysfunctions, difficult temperament, late maturity in verbal and motor development, learning disabilities, and childhood behavioral problems.

Sociobiological and evolutionary psychology perspective

Evolutionary psychology has proposed several evolutionary explanations for gender differences in aggressiveness. Males can increase their reproductive success by polygyny which will lead the

competition with other males over females. If the mother died, this may have had more serious consequences for a child than if the father died in the ancestral environment since there is a tendency for greater parental investments and caring for children by females than by males^[citation needed]. Greater caring for children also leads to difficulty leaving them in order to either fight or flee. Anne Campbell writes that females may thus avoid direct physical aggressiveness and instead use strategies such as "friendship termination, gossiping, ostracism, and stigmatization". Psychologist and professor Mark van Vugt, from VU University at Amsterdam, Netherlands, has argued that males have evolved more aggressive and group-oriented in order to gain access to resources, territories, mates and higher status. His theory the Male Warrior hypothesis explains that males throughout hominid history have evolved to form coalitions or groups in order to engage in inter-group aggression and increase their chances of acquiring resources, mates and territory. Vugt argues that this evolved male social dynamic explains the human history of war to modern day gang rivalry which is under a process of male on male competition in order to gain resources and potential mates.

There are two theories on the role of testosterone in aggression and competition among males. The first one is the Challenge hypothesis which states that testosterone would increase during puberty thus facilitating reproductive and competitive behavior which would include aggression as a result of evolution. Thus it is the challenge of competition in relation to testosterone among males of the species that facilitates aggression and violence. Studies conducted have found direct correlation between testosterone and dominance especially among the most violent criminals in prison who had the highest testosterone levels. The same research also found dads (those outside competitive environments) had the lowest testosterone levels compared to other males. The second theory is also similar and is known as the evolutionary neuro androgenic (ENA) theory of male aggression. Testosterone and other androgens have evolved to masculinize a brain in order to be competitive even as far as being a risk to harming others. By doing so, individuals with masculinized brains as a result of pre-natal and adult life testosterone and androgens enhance their resource acquiring abilities in order to survive, attract and copulate with mates as much as possible. Thus, crime can be seen as an extreme form of adaptation to gain status and acquire more resources. Many other researchers have agreed with this and have stated that criminal behavior is an expression of inter-male competition in mating efforts and resource seeking since there is a huge correlation between criminals and fathering children at younger ages.

Conclusion:

According to the data given by the United Nations Office on Drugs and Crime, worldwide, 78.7% of homicide victims are male, and in 193 of the 202 listed countries or regions, males were more likely to be killed than females. In two, the ratio was 50:50. A 2013 global study on homicide by the United Nations Office on Drugs and Crime found that males accounted for about 96 percent of all homicide perpetrators worldwide. Also, according to the United Nations Office on Drugs and Crime. The above discussions shows that the problem is very grave and needs urgent attention so that the the future generation remains immune with the rising problem in the society.

References:

1. Eamonn Carrabine, Paul Iganski, Maggy Lee (2004). Criminology: A Sociological Introduction. Psychology Press. p. 88. ISBN 0415281679. Retrieved August 7, 2016. Statistics repeatedly show that many more men than women commit crimes. Indeed, as Richard Collier notes, 'most crimes would remain unimaginable without the presence of men (Collier, 1998; see also Jefferson, 2002).
2. Jeffery T. Walker, Sean Maddan (2013). Understanding Statistics for the Social Sciences, Criminal Justice, and Criminology. Jones & Bartlett Publishers. p. 99. ISBN 1449634036. Retrieved August 7, 2016. [...] it is well supported in research that more men than women commit crimes.
3. Rowe, David; Vazsonyi, Alexander; Flannery, Daniel (1995). "Sex Differences in Crime: Do Means and Within-Sex Variation Have Similar Causes?" (PDF). *Journal of Research in Crime and Delinquency*. **32**: 84–100. doi:10.1177/0022427895032001004.
4. Burton, Velmer; Cullen, Francis; Evans, David; Alarid, Leanne Fiftal; Dunaway, R. Gregory (1998). "Gender, Self-Control, and Crime". *Journal of Research in Crime and Delinquency*. **35** (2): 123–147. doi:10.1177/0022427898035002001.
5. Burton, V. S., Cullen, F. T., Evans, T. D., Alarid, L. F., Dunaway, R. G. (1998). "Gender, self control, and crime" (PDF). *Journal of Research in Crime and Delinquency*. **35** (2): 123–147. doi:10.1177/002242789803500200.
6. Moffitt, Terrie & Caspi, Avshalom (2001). "Childhood Predictors Differentiate Life-Course Persistent and Adolescence-Limited Antisocial Pathways Among Males and Females". *Development and Psychopathology*. pp. 355–375. doi:10.1017/S0954579401002097. PMID 11393651.

-
7. Campbell, Anne (1999). "Staying alive: Evolution, culture, and women's intrasexual aggression". *Behavioral and Brain Sciences*. **22** (2): 203–14. doi:[10.1017/S0140525X99001818](https://doi.org/10.1017/S0140525X99001818). PMID [11301523](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11301523/).
 8. Feminism and Criminology In Britain (Heidensohn, 1995).
 9. The Handbook of Evolutionary Psychology, edited by David M. Buss, John Wiley & Sons, Inc., 2005. Chapter 21 by Anne Campbell.
 10. Vugt, Mark Van (2006). "Gender Differences in Cooperation and Competition: The Male-Warrior Hypothesis" (PDF). *Psychological Science*. doi:[10.1111/j.1467-9280.2007.01842.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01842.x).
 11. McDonald, Melissa M.; Navarrete, Carlos David; Van Vugt, Mark (2012-03-05). "Evolution and the psychology of intergroup conflict: the male warrior hypothesis". *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*. **367** (1589): 670–679. doi:[10.1098/rstb.2011.0301](https://doi.org/10.1098/rstb.2011.0301). ISSN 0962-8436. PMC [3260849](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/3260849/). PMID [22271783](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22271783/).
 12. Archer, J (2000). "Sex differences in aggression between heterosexual partners: A meta-analytic review". *Psychological Bulletin*. **126**: 651–680. doi:[10.1037/0033-2909.126.5.651](https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.5.651). PMID [10989615](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10989615/).
 13. <http://www.genderit.org/en/index.shtml?apc=f--e--1&x=96162>
 14. <http://www.genderit.org/en/index.shtml?w=a&x=96169>
 15. Small thoughts around Cybercrime legislations and gender
by FlaviaFascendini

IMPORTANCE OF WEEKLY MARKETS IN RURAL DEVELOPMENT

Dr. Rajesh P. Ingole

Principal, Sardar Patel Mahavidyalaya
Chandrapur
Dean of Commerce & Management,
Gondwana University, Gadchiroli

Ms. Ujwala Jagannath Sarda

Student of Ph.D.
Sardar Patel Mahavidyalaya,
Chandrapur

Introduction

India is an agricultural country. Near about 75% of the Indian population depends on the occupation of agriculture. Majority of this population comes under either middle class or poor class. To sale their agricultural products which they grow in their fields, they need the middlemen/the traders. In turn their profit gets decreased due to these middlemen/traders.

Weekly market which is a century old concept that can help Indian farmers to overcome this situation. Promoting weekly markets in India can provide the opportunity for the sellers to directly reach to the customers without middlemen and for the customers to buy the products at cheaper price from the direct producer.

Weekly markets serves as the first place of contact for rural settlements and are specialized in retail transactions of almost all the commodities and many services. Weekly markets are also beneficial for improving social contacts as well as they provide the place for people to exchange the views on current affairs. A market place can be defined as a place for collection and distribution of goods or in other words a market place is a place where sellers and buyers of different commodities or services come together, to sell or buy as per their requirements, at regular intervals or daily.

Weekly markets in rural area play a magnificent role for rural development. Weekly markets are the places where the people, both the buyers and sellers, come from different places (nearby towns or villages) to sell or buy the commodities that will fulfill their daily requirements.

Objectives of the study:

Study of weekly markets in the rural part of India is necessary as these markets play a pivotal and important role in the day to day life of the people living in these parts of the country.

Below are the objectives of this study:

1. To define the concept of Weekly Market in India
2. To study the importance of weekly markets in rural area.
3. To understand which type of working style used by these market.
4. To know which type of commodities available in these markets for sale.
5. To study the role of weekly markets in the life of rural people in rural area.
6. To identify the reliability of the temporary setup of these markets.
7. To study the benefits of the weekly markets for rural population

Research methodology:

The secondary data related to the weekly markets is collected from magazines, articles in news papers, reference books, journals, internet etc.

Determination of the study:

1. Concept of Weekly Markets in India:

A market is any place where the sellers of a particular good or service can meet with the buyers of that good and service where there is a potential for a transaction to take place. The buyers must have something they can offer in exchange for there to be a potential transaction. – Mike Moffat*4

A weekly market is one which is organized on a specific day (one day) or twice in a week.

A weekly market is so called because it is held on specific day of the week. They do not have permanent shops. Traders set up shops for the day and close them in evening. Then they set up the same shop at a different market place the next day. Many such markets take place at different places or towns all across the country. People come here to fulfill their daily requirements.

Weekly markets are locally called as 'Aathwadi Bazar' in Marathi. In Hindi, they are called as 'Haat' or 'Hafta Bazar'.

2. Importance of Weekly Markets in rural area:

People prefer weekly market because the rates of commodities and services are cheaper and reasonable. People can also bargain here. There are many stores having different commodities. Things are very cheap in a weekly market because they are wholesale products they don't have a fixed value or a price tag so the product can be bargained easily.

Weekly markets are the places where the people, both the buyers and sellers, come from different places (nearby towns or villages) to sell or buy the commodities that will fulfill their daily requirements. Hence weekly markets also play an important role in infrastructural development of the town or village in rural area.

3. Working style used by these markets In a weekly market, traders and vendors from the nearby villages come together in the same physical realm and sell a variety of consumer goods. These markets are mobile and shift locations on each day of the week, catering to a diverse spectrum of consumers. They are resilient, efficient and over time, they have evolved and developed a structure with a set of rules and characteristics.

4. Types of commodities available in these markets for sale

These markets offer a diverse range of commodities from garments and footwear to utensils and spices. They operate in a systematic manner where the traders and customers come from the locations that are in close proximity to the town where this market is held. The network system of such markets is very large and popular. The partners of this network are producers of agricultural products, traders of various manufacturers, artisans, and service providers, wholesale buyers facilitating agencies like transport organizations, catering agencies, monitoring and supervising organizations, local government officials and other agencies.

5. Role of weekly markets in the life of rural population in rural area

Weekly bazaars represent the traditional way of retail markets. These markets are quite popular among the lower and middle income groups. In a country like India, the set up cost for a permanent shop is high and people from lower or middle income group may not afford to invest that much money. Hence they choose to sell their products in weekly markets. As these markets takes place at a central place of a town and all the nearby villages know the day of this weekly market, the traders & the customers come from all such villages to sale/buy goods of their choice. In these markets, people may get the goods at cheaper price than those are available in permanent shops.

6. Reliability of the temporary setup of these markets

These markets are reliable as almost all the traders/consumers coming to these markets belong to the same or neighboring villages. The market place is divided into different sections like FMCG products, Spices, garments, utensils etc. The sellers of these markets have tentatively same location to setup their temporary shops hence providing the customer, the reliability of locating the seller easily. In most of the cases for the shops

like Spices, grains, vegetables, fruits etc. are the farmers from the nearby villages hence as these products are grown in their own fields, they will be of good quality.

7. Benefits of weekly markets:

• **Convenience:**

Weekly markets can be compared to the large departmental stores where the advantage is a one stop shopping exercise. For the smaller villages where there is no market, people can reach to the nearest weekly market town and can conveniently sale/purchase the good of their choice at comparatively low cost.

• **Availability:**

Almost all types of products that are required for the daily needs of a human being are available in weekly markets. Like FMCG products, non perishable items, perishable items, health care products etc.

• **Attractive:**

Weekly markets are attractive place for both the vendors and the customers.

For Vendors: Because they will directly reach out to the customers without any middleman hence providing them opportunity to sale their product directly to the end user.

For Customers: Because they can buy the product or service of their choice directly from the manufacturer e.g. Farmers selling grains grown in their villages, artisans selling his/her own art etc. moreover customers can bargain for the price of a product or service in weekly markets.

Conclusion:

- I. The weekly markets may serve to the rural population irrespective of their income group.
- II. Weekly markets can be used as a medium to check the availability and penetration of products and services in the rural part of India.
- III. Weekly markets provide an opportunity for the development of rural area.
- IV. Weekly markets play an important role in rural area development.

References:

1. C. K. Prahalad and Stuart L. Hart, "The fortune at the Bottom of the Pyramid", Wharton School Publishing, August, 2004
2. Philip Kotler and Kevin Lane Keller, "Marketing Management", Prentice Hall, March 2005
3. Dr.N.Rajan Nair, Sanjith R. Nair, "Marketing", Educational Publishers, New Delhi.
4. Definition of 'Market' by Mike Moffatt available at:
<http://economics.about.com/cs/economicsglossary/g/market.htm>
5. <http://www.euroasiapub.org/IJRFM/Feb2012/41.pdf>
6. Wikipedia, the free encyclopedia.

British Theatre of the Absurd

Prof. Nitin V. Gohad,
Asstt. Professor, English
YahwantraoGudadhePatil College,
Jaitala, Hingna Road, Nagpur

The British playwrights Beckett, Pinter, Stoppard, Ayckbourn, Barker etc. Their plays are synonym with the technique and themes of the above French playwrights. It is apparent that the influence of these playwrights has a profound influence on Beckett because he lived in France and he was associated with the literary culture of the country. With the appearance of *En Attendant Godot (Waiting for Godot)* at the Theatre de Babylone in Paris, the literary world was shocked by the appearance of the drama so different and intriguing that it virtually created the term "Theatre of the Absurd." Each of the main playwrights of Britain associated with the Theatre have developed independently of each other. By their use of a number of puzzling devices, these playwrights have gradually accustomed audiences to the new kind of relationship between theme and presentation. In their plays, the external world is depicted as menacing, devouring, and unknown. The situations and the settings of the plays make audience uncomfortable. The world seems incoherent and frightening and strange but on the other hand it seems familiar.

The dramatists consider themselves to be lonely rebels and outsiders, and isolated in their own private worlds. Each has developed along his own unique lines. Each in his own way is individually and distinctly different. But they are akin to each others. Their plots violate the traditional plot structure of beginning, middle and end. There is no connected story with a proper plot. There is a disappearance of traditional dramatic forms and technique. They show that the language is not able to communicate the meaning, which makes man alienated in the world. They are all concerned with the lack of individuality and overemphasis on conformity in our society. They reject traditional logic about the nature of the universe. These dramatists are concerned with the lack of communication. In Ionesco's plays, this failure of communication leads to drastic effect. The professor in *The Lesson* must kill his student partly because she doesn't understand his communication. Berenger, in *The Killers*, has uttered so many clichés that by the end of the play, he has convinced even himself that the killers should kill him. In Adamov's *Professor Taranne*, the professor, in spite of all his desperate attempt, is unable to get people to acknowledge his identity because there is no communication. Beckett, in *Act Without words I*, uses absolutely no dialogue and even without dialogue, all the action on the stage suggests the inability of man to communicate.

Another British exponent of the Theatre of The Absurd is Harold Pinter. The plays of Pinter notably his *The Birthday Party*, which is set in a dingy seaside boarding house that offers as little escape for Meg and Stanley, the landlady and her lodger, as anything by Beckett. The censor of the Royal Court Theatre was unimpressed

and verdict the play as “insane and pointless. Mr. Pinter has jumbled all the tricks of Beckett and Ionesco with a dash from all the recently produced plays at the Royal Court Theatre... The result is still silly” (Estahm).

Pinter seems to have a realistic tone on the surface level but beneath he questions the meaning of life throughout his plays. He examines the way man expresses himself through language, taking his natural presentation of speech patterns to such extreme that they appear absurd and even comic. Pinter portrays the absurdity of human existence with a loving attention to detail that creates the deceptive naturalism of his surfaces. It is particularly with the meticulously rendered, tape-recorder-accurate language of his characters that Pinter pulls the naturalistic and absurdist strands of his drama altogether. The language of his characters, bumbling, repetitive, circular, is more realistic-more like actual human speech- than the precise and rhetorically patterned dialogue found in realistic drama. Yet the actual language of human beings, when isolated on the stage, underlines the absurdity of human aspirations and becomes both comic and pathetic. It marks language’s inability to communicate.

Pinter’s unexpected and off-beat technique makes his drama the most evocative in the contemporary theatre. Pinter’s plays are typically characterized by implications of threat and strong feeling produced through colloquial language, apparent triviality, and long pauses. With the minimum use of plot, his drama emerges from the power struggle to hide-and-seek of interlocution. Beside Absurdist his plays are called ‘Comedy of Menace’. Pinter’s theatre has emerged during the atomic age. It is certainly one of the most bizarre and unique to have emerged in the English language. His plays are frequently funny and frightening. Their meaning usually seems obscure. The characters behave in a believable manner but they are shrouded in a twilight of mystery. The audience is not precisely sure who they are, why they are there, or what they do. Their motives and background is vague and unknown.

The Homecoming is a play about three men trying to surmount barriers and find common ground by means of language. Their language itself reveals the fears, needs and inadequacies they struggle to conceal. All three co-operate to cover the things which are embarrassing to all. In silence, the questions they avoid are deafening, and silence in their world becomes a catalyst of action. Talk seems an expedient, a means of evasion. They all precariously struggle against in silence and in the dark.

The Caretaker is a short play, a terrifying comedy in a manner of Samuel Beckett. *The Caretaker* is one of the most representative plays in the contemporary English language. It has provoked some serious thoughts, conjectures and controversies. It is a psychological study of the confluence of power, allegiance, innocence and corruption among two brothers and a tramp. The language and the plot of *The Caretaker* blends realism with the Theatre of the Absurd. *The Caretaker* has often been compared with Beckett’s *Waiting for Godot*. Ronald Knowles explains the characters:

Language, characters and being are here aspects of each other made manifest in speech and silence. Characters is no longer the clearly perceived entity underlying

clarity of articulation the objectification of a social and moral entelechy but something amorphous and contingent. (Knowlson. 41)

Tom Stoppard is a Czech born British playwright. He has written for stage, radio and for TV. His famous plays are *Arcadia*, *The Coast of Utopia*, *Every Good Boy Deserves Favour*, *Professional Foul*, *The Real Thing*. Tom Stoppard's *Rosencrantz and Guildenstern are Dead* is very famous play of the seventies. It is written in brisk, informal prose. It has roots not only in *Hamlet*, as the title suggests, they are the friends of Hamlet, but also in *Waiting For Godot*. It has an existential theme and it is a language play. Stoppard in his plays, uses comedy while addressing philosophical concepts. His plays have characteristics of word-playing intellectuality, audacity, paradoxes, self-conscious theatre, and preference for reworking pre-existing narratives. Stoppard uses the Metatheatre in the play like Shakespeare's the plays, dumb shows and commentaries on dramatic theory and practice. BarnardinaPinheiro observes, "Stoppard uses Metatheatrical devices to produce a parody of the key elements of Shakespeare's *Hamlet* that includes foregrounding two minor characters considered "nonentities" in the original tragedies" (Pinheiro 85). His play is marked by verbal brilliance, ingenious action and structural dexterity. The play is between fate and free will and exploration of reality versus illusion. The play is structured round a conceit in which the two characters trapped in a deterministic universe.

Another sensational playwright of the 1970's was Edward Bond. Edward Bond's plays are strongly polarized by Shakespeare and idea of poetic drama. He wrote his own version of Shakespeare's play *Lear*. He has also written a play on the last days of Shakespeare. He puts his own attempts at poetic prose into the poet's mouth. In both of these play the language is literary and artificial. His other plays are *The Pope's Wedding*, *Saved* and *Bingo*. His plays are stuffed with the themes of socialist concerns and an awareness of violence. The violent scenes in his plays are shocking, leaving indelible images of the legalized brutality of organized society and the out stages of those in power against the weak and the poor. His work embodies the distantly insular tendencies of the time along with features that indicate the growing influence of the continental literary trends in post-war Britain.

His first play *The Pope's Wedding* is a naturalistic drama set in contemporary Essex which shows the death of rural society, brought about by modern post-war urban-living standards, through a set of tragic circumstances. His play *Saved* becomes much popular. The play revolves around the lives of a selection of South London working-class youth suppressed by a brutal economic system and unable to give their life's meaning, who drift eventually into barbarous mutual violence. The play shows the social cause of violence and opposes them with individual freedom.

In his next play *Bingo*, Bond portrays retired Shakespeare as an exploitative landlord, an impotent yet compassionate witness of social violence who actually commits suicide, repeatedly asking himself 'was anything done'.

Alan Ayckbourn has made some interesting experiments in his comedies

such as *Mr. Whatnot*, *How the Other Half Loves*, *Absurd Person Singular* and *The Norman Conquest*. He has written mostly farces and comedies. They deal with marital and class conflicts and point up the fears and weaknesses of the English lower-middle class. Ayckbourn frequently centers on the monotony and emotional torment underlying his character's lives and examine such themes as loneliness, unintentional cruelty and self-interest. His play *Absurd Person Singular* offers a scathing critique of British Middle class. All the characters are from middle-class. They all have to go to work. The three women never appear to work for a living but have enough disposable income to buy non-essential items like washing machines. The characters are obsessed with money making and entering the ranks of an upper-class, but they are also terrified by the possibility of failing and falling back in with the working class.

His other play *Confusion* is a series of five connected one-act plays. It has only five characters. The scenes are loosely connected by characters or locations, but more subtly through the common underlying themes of obsession, isolation and human desire for companionship. The characters and their conflicts are immediately recognizable and applicable to everyday lives. Each play leaves the reader questioning their own lives and relationships.

The most significance change into the post-war British Theatre comes through the medium of Samuel Beckett's *Waiting for Godot*. Some consider this play as the play of the century. As the play's two tramps wait for the salvation that never comes, they exchanged vaudeville routines and metaphysical musings this is where comedy rises to tragedy. This is the alternative to Naturalistic Theatre of the period. Before Beckett there was a naturalistic tradition. After Beckett there are many playwrights who are encouraged to experiment with the underlying meaning of their work as well as absurdist style. Ruby Cohn writes, "After *Godot* plots could be minimal; exposition unexpendable; characters, contradictory; settings, unlocalized; and dialogue, unpredictable. Blatant farce could jostle tragedy" (Cohn 243). Beckett's plays utilize non-standard and minimalist staging techniques and experimental language and character development. Beckett's theatre continually strives to remove the physicality of the dramatic experience, that is, elaborate staging, intricate sets in an attempt to illustrate the inner turmoil of humanity, and force the audience to reach a higher level of understanding without relying on the traditional forms of theatre. Beckett's innovative style and stark exploration into the human condition were considered ground-breaking and his influence is apparent throughout contemporary theatre.

Works Cited:

- Cohn Ruby. *Samuel Beckett: The Comic Gamut*, New Brunswick, N.J.: Rutgers, University Press, 1962. Print
- Estahm Richard, on behalf of Michael Codron Ltd.: From the archive of Michael Codron, Producer of *The Birthday Party*, Published under a Creative Commons Non-Commercial Licence. Print
- Knowlson, Roland. *The Birthday Party and The Caretaker: Text and Performance*.

London: Macmillan Education, 1988. Print

Pinheiro, Bernardina. *Stoppard's and Shakespeare's Views on Metatheatre: Brazilian Readings of Shakespeare*. Newark, DE: University of Delaware Press, 2002. Print

भारतीय स्त्रियांची स्थिती काल आणि आज

श्री. संदीप कृष्णराव चौधरी

एम.ए., एम.फिल, बि.एड.

पी.एच.डी. स्कॉलर,

संशोधन केंद्र, धरमपेठ

मुंडले महाविद्यालय, नागपूर

१) वैदिक काळातील स्त्रिया

सुमारे मीन हजार वर्षांपूर्वी पासून भारतात वास्तव्य करून राहणारा आर्य हा एक प्राचीन सुसंस्कृत समाज. या समाजातील ऋषींनी ऋग्वेदादी वैदिक साहित्याची रचना केली. त्या साहित्यात आर्यांच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय जीवनाची माहिती मिळते. हे लोक इंद्र, अग्नी, रुद्र, मरुत इत्यादी देवतांची उपासना करीत व यज्ञयाग हा त्यांचा मुख्य धर्म होता.

वेदकाळी स्त्रिया ऋषींप्रमाणेच वेदमंत्राने निरनिराळ्या देवतांना संतुष्ट करीत आणि स्त्रियांची योग्यता पुरुषांबरोबर समजली जात होती.

वैदिक संहिता, उपनिषदे या ग्रंथांवरून त्या काळी स्त्रियांची स्थिती कशी होती हे समजून येते या वैदिक काळात स्त्रियांना समानता होती. पुरुषांप्रमाणे त्यांनाही उपनयनाचा संस्कार आवश्यक मानला जाई. त्यांनाही उपनयनाचा संस्कार आवश्यक मानला जाई. त्यांनाही विविध कला व विद्या शिकता येत होत्या.

विवाह हा एक संस्कार मानला जाई. बालविवाहाची प्रथा त्यावेळी नव्हती. सर्व सामान्यपणे १६ वे वर्ष हे विवाहयोग्य वय मानले जाई.

सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे तिला आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते.

बहुपत्नीत्वाची प्रथा जरी योद्धे, धनिक ग्रामप्रमुख व विद्वानांत आढळून येत असली तरी एक विवाह पद्धतीत आदर्श मानली जाई.

विधवेला पुनर्विवाहाचे स्वातंत्र्य होते. नियोगाद्वारे संतती प्राप्त करून घेण्याचे स्त्रिला स्वातंत्र्य होते.

वेदकालीन स्त्रियांनी विविध क्षेत्रात आपला ठसा उमटविला होता. स्त्रिया न्यायदानाच्या क्षेत्रातही काम करीत होत्या. विवाहापूर्वी व विवाहानंतर पतीसमंतीत स्त्रियांना कला शिकण्याचे स्वातंत्र्य होते. काही स्त्रिया तर ज्ञान साधनेसाठी अविवाहीत राहील्याचे पुरावे आढळतात.

अथर्व वेदानुसार तर मुलींचेही मुलांप्रमाणे उपनयन झाल्याशिवाय लग्नही होत नसे. अनेक स्त्रियांनी वेदातील ऋचा स्वल्या आहेत.

विश्वावरी नावाची स्त्री ऋग्वेदात मोठा सम्मान प्राप्त करून बसली आहे. इतिहासात खेलराजाची पत्नी विढाला आणि मुद्रगलची पत्नी इंद्रसेना पतीचा रथ शत्रूच्या व्यूहातून कौशल्याने बाहेर आणते.

दरोडेखेरांशी शस्त्राने लढून त्यांचा निःपात करते आणि पळविलेल्या हजारो गायी सोडवून आणते. पतीला जमला नाही, तो पराक्रम ती गाजविते.

वेदकाळात सहसा बालविवाह मानले जात होते.

त्याकाळी स्वयंवरांची चाल रुढ होती. मुलीला आपल्या ईच्छेनुसार पती निवडता येई. मुलीचे लग्नाचे वय २० व मुलाचे वय पंचवीस असे.

विवाहनंतर पती आणि पत्नी हे एकरूप व एकसंघ मानले जाई. कुठल्याही कारणाने पतीला वा पत्नीला घटस्फोट मिळत नसे.कुणी दुसरे लग्न केले तर ते समाजात निंद्य मानले जाई.समाज त्याची थट्टा करी स्त्रियांना म्हणुनच सर्व प्रकारे स्वातंत्र्य असे त्या मोकळेपणे सभेला जात. विविध व आकर्षक वेषभुषा आणि कपडे करुन मनोरंजक मेळ व उत्साह यांच्यातून ऐटीत मिरवित वेदकाळी तरुणीने मृत पतीबरोबर सती जावं अशी प्रथा अजिबात नव्हती. तर उलट पुर्नविवाह करण्याची परंपरा होती असे डॉ. ए.सी.एस.व श्री केणी यांनी स्पष्ट सांगितलेले आहे.

वेदकाळी विधवेला पतीची संपत्ती मिळत असे,असे ऋग्वेद स्पष्ट सांगतो तिला ती संपत्ती नाकारली तर न्याय मागण्यासाठी ती न्यायालयाची पायरीही चढत असे आणि तिला तिचा न्याय, हक्क मिळत असे.

वेदकाळी विवाह स्वयंवरपद्धतीने होत किंवा मुलीला मागणी घालुन होत असे. मुलीच्या बापाला वर संशोधनार्थ पायपीट करावी लागत नसे.

बायको मिळावी म्हणून व ती नांदावी म्हणून नवऱ्याला परमेश्वरी कृपा मागावी लागे.

ह्या सगळ्यांचा परिणाम लक्षात घेतला तर सहज कळून येईल की मग हुंडा मागणार कोण ? वर देखिणा वगैरे प्रकारही नव्हता. कारण नवऱ्याचा पक्ष वरचढ नसायचाच नं!

वेदकाळात स्त्रिला सर्व शास्त्रांचा अभ्यास करण्याची, कौशल्य प्राप्त करण्याची संधी मिहत असे हे पुढील उदाहरणांवरून स्पष्ट होते.

विश्वला चे लग्न खेलराजा सोबत होते.परंतु जेव्हा शेजारील राजे युद्ध करुन खेल,राजाचा पराभव करतात. खेल राजाच्या राज्यात दारिद्र्य पसरते. लोक अन्नासाठी राजाकडे याचना करतात. परंतु गोदामामध्ये कुठलेच धान्य नसते.

शेवटी विश्वला स्वतःसैन्यासोबत जाऊन शेजारील राजासोबत युद्ध खेळते.त्यांचा पराभव करते. व धान्य लुटून आणून आपल्या राज्यातील याचकांचे पोट भरते.

जे काम राजाला जमले नाही,ते शौर्य तिला जमले. तिने प्रजेचे रक्षण केले.

विश्वला तिच्या दासी, अणि गावातल्या अनेक स्त्रिया तिच्या नेतृत्वाखाली रणंगणावर पराक्रम गाजवून गेल्या. शत्रूचा पुर्ण बिमोड केला.

शस्त्र आणि शास्त्रांचा संगम वेदकाळातील स्त्रियांजवळ आपणांस वरील प्रसंगावरून असल्याचे जाणवते.

वेदकाळात अशाच साहसी विद्वान स्त्रियांत कालायनी, शशायसी,मेघा,धोबा,उर्वशी,उषादेवी,अदिती,सरस्वती,जबला,मैत्रेयी,इंद्रसेना,इ.ह्यांच्या रुपात आपणा समोर प्रत्यक्ष वेदकाळ अवतरतो. व स्त्री-पुरुष समानता व स्त्रियांना असणारे अधिकार,हक्क यांची प्रचिती आपणांस येते.

स्मृतीकाळ हा स्थूलमानाने वैदिक वाङ्मयाच्या नंतर सुरु होतो. या काळात गृहसुत्रे,धर्मसुत्रे मनु स्मृती,याशवलक्य स्मृती इत्यादी ग्रंथ रचले गेले. तसेच कौटिल्यांचे अर्थशास्त्र व वात्सायनाचे कामसूत्रही याच कालखंडातले आहे.

संहिता,ब्रम्हणे व उपनिषदे यांना श्रुती म्हणतात. धार्मिक बाबतीत श्रुतीच्या खालोखाल स्मृतींना प्राधान्य आहे.

स्मृतीग्रंथ हे धर्मशास्त्र विषयक सिद्धांताचे विशाल भांडार आहे.

स्मृतीकाळात धर्म,अर्थ,काम व मोक्ष यांना प्राधान्य क्रम आहे.स्मृती काळी आर्यांचे जीवन व जीवन पद्धती बदलत होती. स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टिकोनात फरक पडला.

ब्रम्हादिनी स्त्रियांची समाजाला गरज वाटेनाशी झाली. साऱ्या स्त्रिया सधोवधू म्हणजे लवकर विवाह होऊन संसारात पडणाऱ्या बऱ्या असे समाजाला वाटू लागले.

अशा स्त्रियांच्या शिक्षणाचा फारसा प्रश्न येत नाही. त्यामुळे मुलींचे उपनयन , गुरुगृही राहून विद्यार्जन करणे बंद झाले.

कामसुत्रातील उल्लेखावरून गायन,वादन,मालाग्रंथन खेळणी करणे, घराची सजावट करणे इ. कलांचा अभ्यास करून स्त्रिया त्यात नैपुण्य मिळवित असत असे दिसते.

वरील सर्व उदाहरणे ही उच्चवर्णिय सुशिक्षित स्त्रियांची उदाहरणे आहेत. सामान्य स्त्रियांचा विवाह लवकर होत असल्याने व शिक्षणाची संधी मिळत नसल्याने त्यांचे कार्यक्षेत्र अगदी संकुचित होऊ लागले.

स्मृतीकाळात विवाहाची वयोमर्यादा कमी झाली. बारा वर्षांची झाली म्हणजे स्त्री व्यवहारास योग्य होत असे कौटिल्य म्हणतो(३:३:९) तर विवाहाच्या वेळी कन्या ऋतुमती असेल तर तिच्या पित्यास काहीच द्रव्य देऊ नये असे मनु म्हणतो(९:९४)

म्हणजे शक्यतो ऋतुप्राप्ती होण्यापूर्वी मुलींचे विवाह करण्याची प्रवृत्ती समाजात येऊ लागली होती. स्मृतीकाळात पुरुषाला वर्णक्रमाणे एकाहून अधिक भार्या करता येत असे. बहुपत्नीत्वाची चाल रुढ असली तरी शास्त्रकारांनी त्यावर बंधने घातली होती.

काही कारण नसतांनी स्त्रीचा त्याग केला तर त्याग करणाऱ्याला त्याच्या संपत्तीच्या एकतृतीयांश दंड करावा.व त्याच्याजवळ द्रव्य नसेल तर तिच्या पोषणाची तरी व्यवस्था त्याच्या कडून करावी(१:७६)

मनुचा स्त्रीच्या पुनर्विवाहास विरोध असला तरी त्याकाळी पुनर्विवाह होत असत.त्या काळी बालविवाहाची प्रथा प्रचलित होऊ लागली होती.

रामायण काळ:/महाभारत काळमहाभारतकाळी मुलींना शिक्षण देण्याची रीत होती पण त्यांच्यासाठी शाळा नव्हती. घरच्या घरीच पित्यापासून,थोरल्याभावापासून,किंवा घरी येणाऱ्या विद्वान अतिथीपासून त्यांना शिक्षण मिळत असे.

लिहिणे-वाचणे व काही धार्मिक गोष्टी त्यांना शिकविल्या जात.क्षत्रिय मुलींना शिक्षण देत असत.महाभारतातील सती प्रथेचा उल्लेख हा पहिला उल्लेख मानावा लागेल. पांडूपत्नी माद्री सती गेली आहे.महाभारतात मैसिल पर्वत श्रीकृष्णाच्या भार्यापैकी रुक्मिणी,गांधारी, शैब्या,हेमवती व जांबवती यांनी अग्निप्रवेश केला असे वर्णन आहे.

रामायण काळात बहुपत्नीप्रथेचा बराच प्रचार झालेला होता. राजा दशरथ, रावण, सुग्रीव,वाली यांची अंतपुरे ही स्त्रियांनी, दास्यांनी भरलेली होती.

ब्राम्हणामध्येही कधी कधी अनेक स्त्रियांशी विवाह करण्याचा रिवाज होता. कश्यप ऋषीला आठ भार्या होत्या. विधवा मुनींनेही दोन कन्यांशी विवाह केले होते.

रामायणकाळी स्त्रियांना काही अधिकार होते आणि एकंदर समाजात त्यांचा दर्जाबरा होता. परंतु स्त्रिया पुढील काळात अवनतीची बीजेही याच काळात आहेत.

मध्यमयुगीन काळातील स्त्रिया:

११ ते १८ व्या शतकापर्यंतचा काळ म्हणजे मध्यमयुग होय.

पेशवे किंवा त्यांचे ब्राम्हण सरदार यांच्यासाठी कोकणात मुली आणल्या जात असत. कोकणातल्या पेशवेकाळात मुलींचे लग्न वयात येण्याआधी होत असे, परंतु पाच वर्षे वयाहुन लहान मुलींचे लग्न झाल्याचा उल्लेख आढळत नाही.

उत्तर पेशवाईत तर लग्नासाठी मुली पाहतांना नऊ वर्षे वयापर्यंतची मुलगीही चालेल असा उल्लेख आढळतो.

मराठी घराण्यांमध्ये सामाजिक स्तरावर बरोबरीच्या असणाऱ्या घराण्यांमध्ये सोयरीक होत असत,परंतु ब्राम्हणात मात्र गरिब घरातल्या मुली श्रीमंताकडे करून घेण्याची प्रथा होती.

पेशवे किंवा त्यांचे ब्राम्हण सरदार यांच्यासाठी कोकणात मुली आणल्या जात असत. कोकणातल्या लहान लहान खेडे गावतील शास्त्री, पंडीत वगैरे प्रतिष्ठीत ब्राम्हणांना किंवा कुणा नातेवाईकांना मुली शोधून आणण्याचे काम सांगीतले जाई.

एकावेळी तीन-चार मुली निवडल्या जात व पसंतीसाठी त्यांना पुणे, सातारा, मिरज वगैरे ठिकाणी जिथे मुलाकडची माणसे असत तिथे आणले जाई.

पेशवाईमध्ये मुलीचे पैसे घेऊन तिचे लग्न करून देण्याची प्रथा ब्राम्हणात सुरु झाली होती. श्रीमंत व दर्जेदार घराण्यातल्या कर्तबगार मुलांसाठी सुंदर मुलगी शोधून देण्याबद्दल मध्यस्थी मंडळी मोबदला घेत असत.

अशा प्रथेकडे निर्देश करणारा एक उल्लेख पटवर्धन घराण्यातल्या पत्रव्यवहारात आढळतो लग्नाच्या व्यवहारा व्यतिरिक्त स्त्रियांच्या खरेदी विक्रीची एक स्वतंत्र प्रथा पेशवाईच्या काळात होती. ती म्हणजे कुणबीणीची प्रथा.

युद्धकाळात किंवा दुष्काळात एकट्या पडलेल्या बायका-मुली किंवा गैरवर्तनामुळे समाजाने वाळीत टाकलेल्या बायका-मुली कुणबीणी म्हणून विकल्या व विकत घेतल्या जात.

कुणबीणीची खरेदी-विक्रीची नोंद कोतवालीत रितसर होत असे आणि नव्या गावात नेतांना तिच्यावर जकात भरली जात असे.

कुणबीणीच्या मुली कुणबीणीच होत असत. पण त्यांचे मुलगे मात्र मोकळे सोडले जात. कधी कधी एखादी कुणबीण स्वतःपैसे भरून स्वतंत्र होत असे व कसबिणीचा धंदा करीत असे. असाही उल्लेख वाचायला मिळतात.

सतीजाणे :- महाराष्ट्रमध्ये सतीच्या प्रथेचे प्रमाण कमी होते. सती जाण्यासंबंधी प्रत्येक बाई स्वतःचा निर्णय स्वतःघेत असे, असे उल्लेख सापडतात.

कधी कधी मृत पुरुषाबरोबर त्याच्या पत्नीऐवजी त्याच्या रखेला, नाटकशाला दासी अशा स्त्रियाही सती जात असत.

नानासाहेब पेशव्यांबरोबर त्यांची रखेली येसू सती गेली, पण त्यांची बायको गोपिकाबाई सती गेली नाही.

थोरल्या माधवराव पेशव्यांनी आपली पत्नी रमाबाई हिला सहभाग करण्याचा आदेश दिला होता, तर त्याउलट कोल्हापुरच्या संभाजी महाराजांनी आपल्याबरोबर कोणीही सती जावू नये असे सांगितले होते.

त्यांना आठ बायका होत्या. ह्यु-एन-त्संग या चिनी प्रवाशाच्या प्रवासवृत्तांनात व राजयरंगिनीया लेखात देवदासी पद्धतीचा उल्लेख आढळतो.

या स्त्रिया देवाला अर्पण केल्या जात. त्यांचा विवाह देवाशीच लागत असे. त्यामुळे त्यात भंडाऱ्याप्रमाणे आपले देह उधळणे हेच त्यांच्या वाट्याला आलेले असे.

मुस्लिमकाळातील स्त्रिया:

इजिप्तमधील तत्कालीन एक मुस्लिम कायदेपंडीत अल्लाउद्दीन खिलजीस लिहितो “मी असे ऐकले आहे. की तुम्ही हिंदूना अशा निकृष्ट स्थितीत आणून सोडले आहे की त्यांची बायकामुले मुसलमानांच्यादाराशी भिक मागतात. असे करून तुम्ही धर्माची फारमोठी सेवा केली आहे, या एकाच सत्कृत्याने तुमच्या पापाची क्षमा केली जाईल,”

त्याकाळी तुर्की सुलतान व त्यांचे सरदार सौंदर्यवान हिंदुमुलींशी सक्तीने लग्ने लावीत आपल्या कुटुंबियांवर संकट कोसळू नये म्हणून नाखुशीने त्या मुलींना संमती द्यावी लागे अशी अनेक उदाहरणे आहेत. इब्नबतुताच्या लिखाणात शेकडो मुलींची उदाहरणे दिली आहेत. त्यात राजकन्याही असत.

वरील कालखंडात बालविवाह अपरिहार्य ठरला. सती जाण्याची पद्धत तीव्र बनली देवदासींची प्रथा बळवली. गंगा नदीत आत्मसमर्पण करण्याची प्रथा वाढीस लागली.

विरक्त प्रधान वैफल्याच्या या काळात विधवा स्त्रीने सन्यस्त वृत्तीने राहून मोक्षप्रधान मार्ग अनुसरावा हे तत्वज्ञान आणखीनच प्रबळ झाले.

जी स्त्री आत्मसंतोषाने सती जाईल ती मोठी पुण्यवान अशी भावना जाऊन तिच्यावर धर्माची सक्ती होऊ लागली. लोकमताचे दडपणे वाढले. जननिंदेची टोचणी वाढली.

तरुण वयात वैधव्य आल्यास वाकडे पाऊल पडण्याचा सभंव टाळण्याची आवश्यकता शास्त्रकारांना अधिकाधिक वाढू लागली. त्यामुळे सतीचे महत्त्व व केशवपणाची चाल वाढत चालली.

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस सुरु झालेली मुस्लिमांची आक्रमणे आणि नंतर प्रस्थापित झालेली बहामनी सत्ता ही महाराष्ट्रावर आलेली अस्मानी प्रल्यापत्ती होती.

मराठ्यांची राजसत्ता जर मुस्लिमांनी नष्ट केलीच होती. पण त्याच बरोबर मराठ्यांचा हिंदू धर्म, त्यांच्या प्राचीन परंपरा हा सर्व महाराष्ट्र समाज आणि त्या लोकांचे स्वत्व यांचा पूर्ण नाश करण्याची प्रतिज्ञाच बहामनी सुलतानांनी केली होती.

बहामनी सुलतानांनी हिंदू स्त्रीयांनीशी विवाह केले. विजयनगरच्या देवरायाने आपली मुलगी फिरोज बहामनीला दिली.

मुकुंदरांची बहीन युसुफ आदिलशाहाची बेगम बनली. साबाजी भोसले यांनी आपली मुलगी बरीदशाहीच्या राजवंशात दिली. रामदेवराव यादवनेसुद्धा आपली मुलगी अल्लाउद्दीन खिलजीला देऊन त्यांची मर्जी संपादन केली होती.

ब्रिटीशकालीन भारतीय स्त्री:

१८२४ साली मुंबई शहरात अमेरिकन मिशन सोसायटीने पहिली मुलींची शाळा स्थापन केली. १८२९ पर्यंत नऊ शाळा मुलींसाठी सुरु झाल्या होत्या. आणि त्यामध्ये ४०० मुली शिकत होत्या.

१८३१ मध्ये अहमदनगर मध्ये मुलींसाठी शाळा अमेरिकन मिशनने चालविलेल्या पाच शाळा एकमेकांशी संलग्न करण्याचे काम मिसिस विल्सन यांनी केले. त्या शाळांना एकंदर १८६९ विद्यार्थी होत त्यांपैकी १७६ मुली होत्या.

१८३९ सालच्या वार्षिक अहवालातील माहितीनुसार स्कॉटिश मिशनने चालविलेल्या मुंबईतील सर्व शाळांतील मिळून एकंदर ५४६ मुली मराठी माध्यमातून शिकत होत्या.

मुलींना शाळेत येण्यासाठी पैसा द्यावा लागत असे.

ज्योतिबा फुले यांनी स्वतःच्या कर्तबगारीवरच मित्रांच्या व इंग्रज सरकारच्या मदतीने १८५१ साली पुण्यात मुलींची शाळा स्थापन केली.

फुल्यांनी दुसरी शाळा १६ नोव्हेंबर १८५१ साली रास्तापेटेत काढली तर तिसरी शाळा १५ मार्च १८५२ मध्ये वेताळ पेटेत काढली.

त्याकाळी सर्वसामान्यपणे सर्रास पद्धातच होती की, मुलींनी शाळेत यावे म्हणून त्यांना पैसे द्यायचे व त्यांना नेण्या-आणण्याची सोय करायची बालविवाहाची प्रथा त्याकाळी सुरुच होती. व तरुण विधूराचाच काय, पण जख्खड म्हाताऱ्याचीही हवा तितक्या वेळा अल्पवयीन मुलीशी विवाह करण्याचा हक्क समाजाला मान्य होता, पण तरुण विधवेचा शरीरसुखाचा हक्क समाजाला मान्य नव्हता

नामवंतांचे बालविवाह

ब्रिटीशकाळात दादोबा पांडुरंग यांचा विवाह १८२८ मध्ये झाला तेव्हा ते १३ वर्षाचे होते व नवरी ८ वर्षाची होती. गोपाळराव हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी या अत्यंत जहाल अशा सुधारकाचा विवाह त्यांच्या ७व्या वर्षी १८३० मध्ये झाला तेव्हा त्यांच्या पत्नीचे वय ४ वर्षाचे होते.

१८३० साली दादाभाई नौरोजी यांचा विवाह झाला तेव्हा त्यांचे वय ५ वर्षाचे होते.

विधवांची संख्या :

सन १८८८ साली बालविवाह आणि असंमत वैधव्य या विषयांवर लिहिणारे मलबारी म्हणतात, या क्षणी हिंदुस्थानात तीस वर्षाखालील २१ लाख स्त्रियांना विधवा राहावे लागते.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळ:

१९ व्या शतकात सतीबंदी, कायदा अस्तित्वात आला परंतु तरीसुद्धा जरठविवाह, केशवपण, बालविवाह ह्या रुढी सुरू होत्याच.

१८६६ मध्ये मेरी कॉर्पेटर यांनी जेव्हा भारताला प्रथम भेट दिली. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढवायचे असेल तर स्त्रियांना ट्रेनिंग देऊन, शिक्षिका, म्हणून तयार केले पाहिजे, हे मेरी कॉर्पेटी यांनी पटवून दिले. त्यानंतर १८७० पुणे, १८७१ अहमदनगर येथे नॉर्मन स्कूलची स्थापना केली.

१८८२ पर्यंत ३४ शिक्षिका तयार झाल्या तर १९०२ पर्यंत ही संख्या २३४ च्यावर गेली १८८४ मध्ये रमाबाई रानडे आणि काशीबाई कानिटकर यांनी पुण्यात, हायस्कूल फॉर इंडियन गर्ल्स, या शाळेची स्थापना केली.

हिच शाळा पुढे हुंजूरपागा या नावाने प्रसिद्ध झाली.

१९०१ साली भारतात १००० पुरुषांमागे ९७२ स्त्रिया असे प्रमाण होते. मात्र दिवसेंदिवस स्त्रियांचे प्रमाण कमी कमी होत गेलेले दिसून येते.

१९३० च्या सुमारास हजाराला ९५५ तर १९८० च्या सुमारास ९३० इतके स्त्रियांचे प्रमाण होते. (२१)

राजस्थानातल्या देवरा नावाच्या गावात तब्बल ११० वर्षांनी एक मुलीचा विवाह पार पडला ही वस्तुस्थिती आहे. (२२)

स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांची स्थिती :

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात इ.स. १९६०-६१ मध्ये देशातील नोकरीतील स्त्रियांची संख्या १ कोटी ७६ लक्षाच्या आसपास होत गेली. तसेच २० लाख स्त्रिया शिक्षिका झाल्यात आणि ४ लाख स्त्रिया इंजिनियर, २० लाख स्त्रिया डॉक्टर, २६ लाख स्त्रियांनी शास्त्रीय व सांस्कृतिक क्षेत्रात काम केले.

अर्थव्यवस्थेच्या सर्व शास्त्रांत त्यांनी प्राविण्य मिळविले आणि अत्यंत गुंतागुंतीची यंत्रे हाताळून बिनकूच चालवून दाखविली. (२३)

शेतीत यंत्राच्या सहाय्याने कामे केलीत, आणि विमाने चालविण्यातही यश संपादन केले. रशियाच्या सर्वोच्च सभेत १७२ स्त्रिया प्रतिनिधीत्व करू शकल्या मात्र नैतिक बंधने त्यांनी अधिक मोलाची मानली.

समाजापुढे 'स्त्री' प्रश्न म्हणून राहणार नाही याबद्दल त्या सदैव दक्ष राहिल्या.

घर सांभाळून आपल्याला शक्य होईल तो व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया अध्यापिका, परिचारिका डॉक्टर आणि कारकुन या पेशापलीकडे फारशा गेल्या नाहीत.

त्या कारणाने त्यांच्या शिक्षणाचे क्षेत्रही ठराविकच राहिले. शिवाय स्वावलंबनाचे व्रत पत्कारावयाचे ते केवळ अर्थार्जनापुरतेच मर्यादित अशा स्वरूपात त्यांनी मानल्यामुळे म्हणावा तसा स्वदेशी वस्तुंचा वापरही त्यांच्या हातुन होऊ शकला नाही.

वरच्या दर्जाचे शिक्षण घेऊनही स्त्रिया जर त्या शिक्षणाचा उपयोग स्वतःच्या, समाजाच्या व देशाच्या विकासासाठी करणार नसतील तर ते शिक्षण व्यर्थ गेले अशी हळहळ समाजाने व्यक्त केली. (२४)

म्हणून समाज हक्कापेक्षाही त्यांच्या बंमलबजावणीबाबत आमच्या स्त्रियांनी यापुढे अधिकजागरूक राहावयाचे आहे. कारण स्त्रियांचे शिक्षण हे त्यांच्या सामाजिक स्वास्थावर व त्यांना समाजामध्ये मिळणाऱ्या स्थानावर अधिक अवलंबून आहे. (२५)

आज जर महाराष्ट्रापुरता विचार केला तर राजकारणात विभागानुसार स्त्रियांचे प्रमाण खालीलप्रमाणे आहेत.

विदर्भ- ३% पुणे विभाग - ५७%

मराठवाडा- ४५% मुंबई विभाग - ३०% (२६)

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील साक्षरतेचे आकडे बघितले तर २०११ साली स्त्रिया ६५.४६% तर पुरुष ८२.१४% इतके दिसून येते. म्हणजेच पुरुषांच्या साक्षरतेच्या २०% पेक्षा ही जास्त स्त्रिया निरक्षर असल्याचे दिसून येते. (२७)

जर २०१३-१४ चा १०० मुलांमागे मुलींचा शाळेतील प्रवेश बघितला तर, प्राथमिक वर्गात ९३, माध्यमिक वर्गात ९५ व उच्च माध्यमिक वर्गात ९० असा दिसून येतो जो हे दर्शवितो की स्त्रियांनी जुनी कात टाकून नव्या जोमाने शिक्षण क्षेत्रात आघाडीकडे जात आहेत. (२८)

जर शाळेतील मुला-मुलींची गळती संख्या बघितली तर २००५ मध्ये इयत्ता १ ली ते १० वी पर्यंतच्या मुलींची गळती ७१.५०% इतकी होती तर मुलांची ६६.४०% इतकी होती. तीच २०१२- १३ मध्ये मुलांची गळती १ ली ते १० वी पर्यंत १४.५४% व मुलांची सुद्धा १४.५४% दिसून आली. म्हणजेच तुलनात्मक दृष्ट्या मुलींची गळती कमी होतांना दिसून येते. (२९)

मात्र १०० पुरुषांमागे वेगवेगळ्या शैक्षणिक क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रमाण वर्ष २००९-१० मध्ये खालील स्थिती दर्शविते कला -८६, विज्ञान -७२.७०, वाणिज्य -६७.३० तांत्रिक व अभियांत्रिकी -४०.३ औषधी विभाग ९०.९० वरील आकडेवारीनुसार आजही वाणिज्य, तांत्रिक व अभियांत्रिकीमध्ये स्त्रियांनी आवड निर्माण करून पुढे जाण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे असे दिसून येते. (३०)

संदर्भ :

१ .डॉ. (देशमुख) देशपांडे शारदा “धर्म, संत व स्त्री.	पृ. क्र. २
२. प्रा. नाडगोंडे द. गुरुनाथ, “ सामाजिक आंदोलने	पृ. क्र. ८५
३. आष्टीकर मधुकर, “वेदकालिन स्त्रिया”	पृ. क्र. ७
४. कित्ता	प्र.क्र. ९
५. कित्ता	पृ. क्र. १२
६. कित्ता	प्र.क्र. ४४, ४५, ४६, ४७
७. कित्ता	प्र.क्र. ४६, ४७
८. डॉ. (देशमुख) देशपांडे शारदा, “धर्म, संत व स्त्री	प्र.क्र. २५
९. कित्ता	पृ. क्र. १९
१०. कित्ता	पृ. क्र. ४०
११. प्रा. नाडगोंडे द गुरुनाथ, “सामाजिक आंदोलने”	पृ. क्र. ८४
१२. कित्ता	पृ. क्र. १४३
१३. कित्ता	पृ. क्र. १४४
१४. कित्ता	पृ. क्र. १४५, १४६

१५. प्रा. नाडगोंडे द. गुरुनाथ, “सामाजिक आंदोलने”	पृ. क्र. १४३
१६. कित्ता	प्र.क्र. १४३, १४४
१७. कित्ता	प्र.क्र. १४६, १४७
१८. रानडे प्रतिभा, “स्त्री प्रश्नांची चर्चा एकोणविसावे शतक	पृ. क्र. १७
१९. कित्ता	प्र.क्र. २४
२०. कित्ता	प्र.क्र. ९६, ९७
२१. डॉ. वाडकर आफले अलका, “कुठे आहे स्त्री – पुरुष समानता”	पृ. क्र. ९, १०, ११
२२. कित्ता	प्र.क्र. ९, १०, ११
२३. डॉ. कुमारी बाबर सरोजिनी, “स्त्री शिक्षणाची वाटचाल	प्र.क्र. २८७, २८८
२४. कित्ता	प्र.क्र. २८९
२५. कित्ता	प्र.क्र. २९९
२६. Women in Local Government	पृ. क्र. ४६
२७. Literacy rate	1 to 3
२८. कित्ता	प्र.क्र. ३, ७
२९. कित्ता	पृ. क्र. ८
३०. कित्ता	प्र. क्र. १०

धर्म के आधार पर विश्व शान्ति

प्रा.डॉ. धुमाळे धोंडिराम कामाजी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ

गाँधीजी स्थायी शान्ति चाहते और इसके लिए एक पागल के जैसा अपनी धुन में लगे थे, उनकी नींद, उनका सुख सब स्थायी शान्ति की खोज में बलिदान हो चुका था और आखिर इस विश्व शान्ति और धर्म के पुजारी का अन्त भी नाटकीय तरीके से शान्ति की आराधना करते हुए सामने आया। गाँधीजी पूर्ण रूप से आस्तिक थे। विश्व शांति के विरोधियों के लिये उनका यह विचार बन चुका था कि वे ईश्वर में विश्वास ही नहीं रखते। उनकी पावन दृष्टि में ईश्वर का उपासक शान्ति का विरोधी हो ही नहीं सकता। ईसामसीह को सब ईसाई ईश्वर का पुत्र तथा शान्ति का अग्रदुत मानते हैं। गाँधीजी ने ईसा को शान्ति का अग्रदुत तो माना किन्तु ईश्वर का एक मात्र पुत्र नहीं। उनके अनुसार हम सब ईश्वर के पुत्र हैं। हम सबका कर्तव्य ईश्वर की इस दुनिया को सुन्दर, पवित्र, स्वच्छ तथा रहने योग्य बनाना है न कि भय, मार-धाड़ हिंसा, शस्त्रागार बनाकर अपावन करना है। गाँधीजी ने गीता, बाइबल, कुरान आदि धर्म ग्रन्थों का गहरा अध्ययन किया था और अधिकतर जीवन सारे धर्मों के धार्मिक नेताओं के साथ चर्चा करने में बिताया था। इसका ज्यादातर निष्कर्ष उन्होंने यही निकाला था कि मनुष्य को नास्तिक नहीं, आस्तिक होना चाहिये, चूँकि नास्तिक होने का अर्थ है जीवन को खोखला बना लेना और नैतिक गुणों को जीवन से निकाल देना, जबकि आस्तिक होते ही वह ईश्वर से प्रेम करने लगता है। और ईश्वर से प्रेम करने का मतलब है ईश्वर की संतान को गले लगाना उसके दुःख-सुख का साथी बनना, उसे विश्व अशान्ति के भय से मुक्त करना।

हमारे ऋषी-मुनियों ने तो हमें अध्यात्मवाद की ओर अग्रसर करते हुए हमें विश्व कुटुम्ब का एक सदस्य मानने की प्रेरणा दी है। भारतीय-धर्मभीरू होते हैं। भारतीय राष्ट्र का नैतिक आधार ही धर्म है। भारत की पारिवारिक, समाजिक, राजनैतिक व्यवस्था में निहित अध्यात्मिक एवं नैतिक मूल्य है। अंग्रेजों ने इस तथ्य को पहचान कर धार्मिक निष्पक्षता की नीति अपनाई थी और फलस्वरूप यह धार्मिक निष्पक्षता धीरे-धीरे धार्मिक उदासिनता का रूप धारण करने लगी और हमारे जीवन में से धर्म का लोप होने लगा। कहां तो हमारा जीवन धर्म आध्यात्मिक एवं नैतिकता से भरा-पूरा था।

धृतिः क्षमा दमोस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीविद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।

हम मनुस्मृति के इस श्लोक पर चलते हुए धर्म को जीवन में ढाल लेते थे, कहां अंग्रेजों ने हमें ईसाईत के रंग कर भारतीय धर्म से विमुख कर डाला। ऊपर दिए गए श्लोक में धैर्य को प्रथम स्थान दिया गया है। धैर्य मानव जीवन की सफलता का पहला सोपान है। जो व्यक्ति धीर गंभीर है, वह शान्त मन से संपूर्ण कार्य सुचारु रूप से कर सकता है। अंग्रेजों ने हमारी सम्पूर्ण नेशन को अधीर बना डाला, अधार्मिक बनाने की कोशिश की। तभी धर्म का एक मसीहा हमारे भारत में आया इसका नाम था मोहनदास करमचन्द गाँधी। इस धर्म गुरु ने हमें अध्यात्मिक एवं नैतिक जीवन का मूल्य पुनः समझाया। ईश्वर में संपूर्ण श्रद्धा का

मन्त्र पढ़ाया। उन्हें इस बात का बहुत दुःख था कि संसार का सबसे ज्यादा प्रचलित धर्म ईसाई ईसा के सन्देश को भूल बैठा है, तभी तो कहते थे कि दुनिया की जो प्रजायें ईसा के जिन्हें वे शान्ति के दूत कहती हैं संदेश में विश्वास रखने का दावा करती हैं, वे अपने व्यवहार में इस संदेश का थोड़ा भी पालन नहीं करतीं। गाँधीजी इस बात से परेशान रहते थे। आज भूमण्डल विषैली गैसों से इतना दूषित नहीं हो रहा, जितना आपसी विरोध, अहंमान्यता, घृणा, प्रतिस्पर्धा, आवेश, क्रोध, महत्वाकांक्षा, हिंसा धूर्तता, कपट के अपावन भावों तथा विचारों से घुट रहा है। यह घुटन ही उसे अर्धसभ्य बनाती हुई मृत्यु के द्वार पर ला खड़ी करती है। इसी शताब्दी में विश्व में दो विश्व-युद्ध और न जाने कितनी छोटी-मोटी झड़पें हुई।

दूसरे विश्व युद्ध के पश्चात् कोरिया युद्ध के अग्नि में झुलसा दिया गया है। इजराईल, कांगो, अरब राष्ट्र हिंसा का तांडव नृत्य देखते आये हैं। मानव मात्र का मन अनियंत्रित हो चुका है। उसे भय, घृणा, शंका, निराशा, संत्रास, कुण्ठा घेर चुकी हैं। इनके वशीभूत हुआ मानव अवांछनीय, असामाजिक एवं अनैतिक खेल खेल रहा है। बड़े-बड़े राष्ट्र छोटे-छोटे राष्ट्रों का जन, मन, धन अपहरण कर उन्हें अपने-अपने गुटों में मिलाने की कुचेष्टा में संलग्न हैं। गाँधीजी ने कहा था हे राष्ट्रों, तुम अनैतिकता की खुल कर होली खेलों। वे तो कहते कहते मर गये कि क्षमा, धैर्य, अस्तेय, दम, शौच, इन्द्रिय निग्रह, धी, विद्या, सत्य तथा अक्रोध को महत्व दो। गाँधीजी वास्तव में धर्म के मसीहा थे। उन्होंने आधुनिक मानव को सत्य, अहिंसा, सामाजिक समता अपनाने का गुरुमंत्रा दिया था। उनके विचार में विश्व शान्ति समाजिक समता के बिना संभव नहीं और सच्ची समता सत्य एवं अहिंसा के आधार पर ही संभव है।

पृथ्वी शान्ति कैसे स्थापित हो, शीर्षक लेख में उन्होंने लिखा भी है - “मनुष्य जाति के लिये यह प्रथम श्रेणी की करुण घटना है कि दुनिया कीजो प्रजायें ईसा के, जिन्हें वे शान्ति के दूत मानती हैं - संदेश में विश्वास रखने का दावा करती हैं, वे अपने व्यवहार में इस संदेश का थोड़ा भी पालन नहीं करती-मुझे बचपन से यह सिखाया गया है और मैंने अपने अनुभव की कसौटी पर इस सत्य को परखा है कि हीन से हीन मनुष्यों में भी मनुष्य जाति के प्राथमिक गुणों का विकास होना सम्भव है। दुनिया में सर्वत्र इन गुणों के विकास की निश्चित सम्भावना ही मनुष्यों को ईश्वर की बाकी सृष्टि से अलग करती है। अगर एक राष्ट्र भी बिना किसी शर्त के ऊपर बताई गई सारी बातों के त्याग का उदात्त कार्य करें, तो हम में से बहुत से लोग अपने जीवन काल में पृथ्वी पर शान्ति स्थापित होते देख सकते हैं।”

गाँधीजी नामक धर्म के इस मसीहा ने मनुष्य को सच्चे अर्थ में मनुष्य बनाने का सद्प्रयत्न किया और उपाय बताया। शान्ति को भंग होते देख गाँधीजी को हार्दिक पीड़ा की अनुभूति होती थी। जब कभी वे रेल में यात्रा करते तब तीसरे दर्जे में यात्रा करते ताकि उन यात्रियों के दुःख-दर्द को जान सकें। उन्हें इस बात का बड़ा कष्ट होता कि अधिकतर प्रथम और दूसरे दर्जे के यात्री, अपने को अफसर तथा तानाशाह समझने वाले यात्री बेचारे तीसरे दर्जे के यात्रियों के साथ जानवर जैसा व्यवहार करते हैं। ‘तू’ के सम्बोधन द्वारा उनसे बात करते, यहां तक कि मार-पीट भी कर बैठते। अंग्रेज यात्री तो भारतीय यात्रियों को बड़ी घृणा की दृष्टि से देखते। जब तक इस प्रकार की वस्तु स्थिति रहेगी, विश्व में शान्ति किस प्रकार स्थिर रह सकेगी? विश्व शान्ति का भव्य

भवन तो समता, न्याय, सत्य, अहिंसा, सेवा तथा प्रेम की नींव पर ही खड़ा किया जा सकता है। संसार के विचारशील लोग यदि मिलकर निश्चय करें तो इस इमारत को खड़ा करना आसान हो जाये।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. मनोज कुमार एवं रवि रंजन - महात्मा गाँधी कल्पना प्रकाशन, जहाँगीर पूरी नई दिल्ली - 2009
2. विश्वनाथ नरवणे अनुवादक नेमिचन्द्र जैन - आधुनिक भारतीय चिन्तन राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली - 1996
3. डॉ. प्रभुरत्न शर्मा - आधुनिक राजनीतिक विचारों का इतिहास कालेज बुक डिपो, 83 - त्रिपोलिया बाजार, जयपुर
4. डॉ. वी.पी. वर्मा - आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिन्तन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल आगरा - 2003.

पंतप्रधान मुद्रा योजना- एक अभ्यास

प्रा.डॉ. प्रकाश सरदारसिंग गिरासे

स्वो. वि. संस्थेचे दादासाहेब रावल महाविद्यालय,
दोंडाईचा.मो. 9403714157

प्रस्तावना :-

देशातील लहान-लहान उद्योग करणाऱ्यांना सहज व सुलभ कर्ज उपलब्ध व्हावे. तसेच असंघटीत व ग्रामीण भागातील गरीब जनतेसाठी राष्ट्रीयकृत बँकांचे दरवाजे उघडण्याची क्रांतीकारी योजना म्हणून मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १५ऑगस्ट२०१४ रोजी 'प्रधानमंत्री मुद्रा योजना' जाहीर केली. या योजनेची अंमलबजावणी ८ एप्रिल२०१५ पासून सुरु आहे. देशाचा विशेषतः ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास गतिमान करण्यासाठी मा. पंतप्रधान मोदीजींचे धाडसी व महत्वाकांक्षी पाऊल आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेत तळागाळातील बहुतांश जनता आजही बँकिंग सेवापासून वंचित राहिली आहे. गरीब, होतकरू व नव पदवीधर स्वतःचा उद्योग व्यवसाय सुरु करण्यासाठी धडपडत आहेत. मात्र त्यांच्याकडे बँक कर्जासाठी तारण व जामीनदार नाही. त्यामुळे अशा बहुतांश लोकांना बँका कर्ज देत नाही. अशागरीब, होतकरू व नवउद्योजकलोकांमध्ये नवचैतन्य निर्माणकरण्यासाठी 'मुद्रा योजना' एक आशेचा किरण होऊ शकते. मा. प्रधानमंत्री मोदी यांनी मुद्रा योजनेच्या माध्यमातून बँकेचे तोंड न बघणाऱ्यांना बँकेची साथ देऊन कोट्यावधी लहान-लहान व्यावसायिक व उद्योजकांना बँकिंग प्रवाहात आणले आहे. मुद्रा योजनेच्या माध्यमातून भारतीय समाज व्यवस्थेतील वंचित व दुर्लक्षित घटकांना स्वावलंबी व स्वयंसिद्ध होण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. "निधी नसणाऱ्यांना निधी" या नवीन घोषणेची सुरुवात खऱ्या अर्थाने मा. नरेंद्र मोदीजींनी केली.

माहिती संकलन :-

प्रमुख शोधनिबंध लिहिण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. त्याचप्रमाणे स्थूल संशोधन पद्धतीने अभ्यास केलेला आहे. माहितीच्या दुय्यम साधन सामुग्रीमध्ये विविध वर्तमानपत्रातील संशोधनात्मक लेख, केंद्रशासन व राज्यशासन यांची संकेतस्थळे, विविध मासिके, संशोधन पत्रिका, दूरदर्शनवरील बातम्या इत्यादीद्वारे माहिती गोळा करून या माहितीचे विश्लेषण करून निष्पेक्ष काढलेले आहेत.

मुद्राबँक योजना कोणासाठी? :-

मुद्राबँक योजने अंतर्गत लहान-लहान व्यावसायिक व उद्योजक, कारखानदार, दुकानदार तसेच सुतारकाम, लोहारकाम, गवंडीकाम करणारे, धोबी, कुंभार, शिंपी, भाजीपाला विक्रेते, सलुनवाले, फेरीवाले, चहाचे टपरी व पानटपरी, पाववडागाडीवाले, पानीपुरीवाले, हातगाडीवरील मालविक्रेता, फळविक्रेता इ. लोकांना कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. त्यामुळे लोकांना त्यांचा अस्तित्वात असलेला व्यवसाय व उद्योगांचा विस्तार व वाढ करण्यासाठीही या योजने अंतर्गत कर्ज दिले जाते.

पंतप्रधान मुद्रा योजनेत प्रत्येक सेक्टर नुसार स्कीम बनवली जाते. प्रत्येक सेक्टरमध्ये वेगवेगळ्या स्कीम असतील. मुद्राबँकही रिझर्वबँकेच्या नियंत्रणा खाली काम करते. मुद्राबँक प्रामुख्याने लहान-लहान उद्योजक व व्यावसायिकांनाच कर्जपुरवठा करते. इतर बँक कर्जापेक्षा मुद्रा योजने अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे व्याज दरकमी आहे. कर्जासाठी कोणतीही प्रोसेसिंग फी लागत नाही. शिवाय विनातारण व विना जामीन कर्ज मिळते. कर्ज मंजूर झाल्यानंतर कर्जदारास "मुद्राकार्ड" दिले जाते. जे क्रेडीटकार्ड सारखे असते. जेवढे कर्ज मंजूर झाले आहे तेवढे वापरता येईल.

योजनेचा अर्थ व उद्दिष्टे :-

पंतप्रधान मुद्रा योजना यातील मुद्रा(MUDRA) याचे पुर्ण रूप"मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट अँड रिफायनान्स एजन्सी" असे आहे. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे—

- १) देशातील लहान-लहान उद्योग व व्यवसायांच्या विकासासाठी भांडवल उपलब्ध करून देणे
- २) भारतीय समाज व्यवस्थेतील दुर्बल व वंचित मात्र गरजवंतांना आर्थिक मदत करणे
- ३) देशातल्या बिगर बँकवित्तीय संस्थांना पुर्णभांडवल पुरविणे
- ४) देशातील बँका व सुक्ष्म वित्त पुरवठा करणाऱ्या संस्थांना त्यांच्या आर्थिक गरज नुसार पुन्हा भांडवल पुरविणे
- ५) लहान-लहान गरजवान उद्योजक व व्यावसायिकांना कर्ज देणे

मुद्रा योजनेचे कामकाज :-

ही केंद्रशासन पुरस्कृत योजना आहे. ही योजना सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या माध्यमातून राबवली जाते.

मुद्रा योजनेच्या माध्यमातून खालील तीन प्रकारचे कर्ज दिले जाते.

१) शिशुगट :-

या गटांच्या माध्यमातून कोणतीही व्यक्तीही आपला लहान उद्योग, व्यवसाय सुरू करू शकते. तसेच अगोदर सुरू असलेल्या उद्योग, व्यवसायात वाढ व विस्तार करू शकते. अशा लहान उद्योजक व व्यावसायिकांना ५०,०००/- रु. कर्ज मिळू शकते. या कर्जाचा व्याजदर १०% ते १२% असू शकतो.

२) किशोरगट :-

या गटांतर्गत व्यक्तीला आपल्या उद्योग, व्यवसायाचा विस्तार व वाढ करण्यासाठी ५०,०००/- ते ५ लाख रु. पर्यंतचे कर्ज मिळू शकते. या कर्जाचा व्याजदर साधारणपणे १२% ते १६% असू शकतो.

३) तरुण गट :-

या गटांतर्गत सर्वपात्र लघु उद्योजक व व्यावसायिक यांना १० लाख रु. पर्यंत कर्ज मिळू शकते. या कर्जाचा व्याजदर १६% पासून सुरू होतो.

अर्ज कोठे व कसा करावा :-

मुद्रा योजनेची अंमलबजावणी देशातील बँकांमार्फत केली जाते. यात सार्वजनिक क्षेत्रातील २७ बँका, खाजगी क्षेत्रातील १७ बँका, ३१ विभागीय बँका, सहकारी क्षेत्रातील ४ बँका, ३६ मायक्रो फायनान्स संस्था आणि २५ बिगर बँकवित्तीय संस्थांचा समावेश आहे.

नव व्यावसायिक, उद्योजक आणि व्यापारी यांनी बँकेला आपला प्रकल्प अहवाल सादर करावा. प्रत्येक बँकेला मुद्रा योजने अंतर्गत कर्ज वाटप करण्याचे उद्दिष्ट ठरवून दिले आहे. अशा प्रकारची कर्जे देतांना व्याजदर आकारण्याचे स्वातंत्र्य बँकांना दिले आहे. कर्जवसुलीची जबाबदारी बँकांवर टाकण्यात आली आहे. ही कर्जे ५ ते ७ वर्षे मुदतीसाठी दिली जातात.

मुद्रा योजनांतर्गत मिळणाऱ्या कर्जासाठी आवश्यक बाबी :-

- १) कोणत्याही प्रकारचा जामीन देण्याची गरज नाही
- २) कोणतेही तारण देण्याची आवश्यकता नाही
- ३) स्वतःच्या १०% भांडवलाची गरज नाही
- ४) मुद्रा योजना बँकामार्फत राबविली जाते

५)कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीचे वय १८वर्षे पुर्ण पाहिजे

६)अर्जदार कोणत्याही बँकेचा थकबाकीदार नसावा

मुद्रा योजने अंतर्गत कर्ज घेण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे :-

१)ओळखीचा पुरावा-मतदान ओळखपत्र, आधारकार्ड इ.

२)रहिवासी पुरावा-लाईटबील, घरभाडेपावती, रेशनकार्ड इ.

३)आपण जो व्यवसाय करणार आहोत किंवा करत आहोत त्याचा परवाना व कायमचा पत्ता

४)व्यवसायासाठी लागणारे मटेरियल किंवा यंत्रसामुग्री इ. कोटेशन व बीले

५)आपण ज्या व्यापाऱ्यांकडून माल घेतला आहे त्याचे पुर्ण नाव व पत्ता

६)अर्जदाराचे दोन फोटो

महाराष्ट्र राज्यातमुद्रा योजनेचे यश :-

पंतप्रधान मुद्रा योजने अंतर्गत जुलै २०१८ अखेर ५७हजार ४४३कोटी रु. चे कर्ज वाटप करण्यात आले. आज तागायत १कोटीपेक्षा जास्त कर्ज प्रकरणांना मंजूरी देण्यात आली तर तरुण गट कर्ज प्रकारात सर्वाधिक १६हजार ५२९कोटी रु. चे कर्जवाटप करून महाराष्ट्र देशात प्रथम क्रमांकाचे राज्य ठरले आहे.

संपूर्ण देशात पंतप्रधान मुद्रा योजने अंतर्गत एप्रिल२०१५ ते जुलै२०१८ या तीन वर्षांच्या कालावधीत जवळपास १३कोटी३७लाख ८५हजार कर्ज प्रकरणांना मंजूरी देण्यात आली. जुलै२०१८ अखेरपर्यंत ६लाख १०हजार कोटी रु. चे कर्ज प्रत्यक्ष वाटप करण्यात आले.

देशातील पंतप्रधान मुद्रा योजनेच्या १२कोटी लाभधारकापैकी २८% लाभधारक म्हणजे ३.२५कोटी कर्ज घेणारे हे नवउद्योजक आहेत. ७४%लाभधारक अर्थात ९कोटी लाभधारक महिला उद्योजक आणि ५५% लाभधारक अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागास वर्ग गटातील आहेत. असे उपलब्ध आकडेवारी वरून दिसून येते. संपूर्ण देशात महाराष्ट्र, कर्नाटक व तामिळनाडू ही राज्ये पंतप्रधान मुद्रा योजने अंतर्गत कर्ज वितरणात प्रथम तीन क्रमांकावर आहेत.

मा. पंतप्रधान मोदी यांच्या वंचित व दुर्लक्षित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी करून घेण्याच्या या महत्वाकांक्षी योजनेमुळे कोट्यावधी गरीब लोक बँकेशी जोडले गेले.ज्या कोट्यावधी गरीबांना बँक दारातही उभे करत नव्हते त्या गरीब लोकांना पंतप्रधान मुद्रा योजने अंतर्गत बँकेशी जोडून कर्ज उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे या कोट्यावधी जनते जवळ असणारे धाडस, विविध प्रकारचे कौशल्य आणि काही तरी करून दाखविण्याची उर्मीला चालना देऊन गरीब, वंचित व दुर्लक्षित लोकांच्या पंखांना उत्तुंग भरारी घेण्यासाठी आर्थिक पाठबळ पंतप्रधान मुद्रा योजनेद्वारे मिळवून दिल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :-

१)व्यापारी मित्र, ऑगस्ट२०१८-डॉ. बी. डी. कुलकर्णी-पृ.क्र. ८६,८७

२)केंद्र शासन संकेतस्थळ

३)महाराष्ट्र शासन संकेतस्थळ

४)महाराष्ट्र टाईम्स-११जानेवारी२०१८

५)विकासपीडीया-http://www.mudra.org.in

६)इकॉनॉमिक्स टाईम्स-१७जुलै२०१८

७)लोकसत्ता-३०मे२०१८

नविन कर प्रणाली — वस्तु व सेवा कर

प्रा. डॉ. नरेंद्र श्रीधर बागडे

सहाय्यक प्राध्यापक व वाणिज्य विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस. कला व
वाणिज्य महाविद्यालय कामठी रोड, नागपूर.

प्रस्तावना -

१९५० च्या दशकात जगात सर्वप्रथम फ्रान्समध्ये कर चुकवेगिरीला आळा घालण्यासाठी जी. एस. टी. लागू करण्यात आला. त्यानंतर जागतिक स्तरावरील जीएसटी लागू करणाऱ्या १६५ देशांच्या पंक्तिमध्ये भारत १६६ वा देश आहे. २००६ मध्ये तत्कालीन अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी जी.एस.टी. लागू करण्याची कल्पना संसदेत अर्थसंकल्पीय भाषणात मांडली व हा कर १ एप्रिल २०१० पासून लागू करावा असे सांगितले. २००७ मध्ये सेंट्रल स्टेट टॅक्स सी.एस.टी. मध्ये कपात करण्यास सुरुवात केली. सी.एस.टी. चा दर चार टक्क्यावरून तीन टक्क्यावर करण्यात आला. व जी.एस.टी. साठी राज्य अर्थमंत्र्याची विशेषाधिकार समिती स्थापन झाली. २००९ च्या डिसेंबर महिन्यात तेराव्या वित्त आयोगाने जी.एस.टी. वर आपला अहवाल प्रसिद्ध केला. २०१४ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी जी.एस.टी. साठी घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत लोकसभेत मांडले. २०१५ मध्ये जी.एस.टी. चा कमाल दर १८ टक्के असावा अशी काँग्रेसची आग्रही मागणी होती. २०१६ मध्ये जी.एस.टी. साठी १२२ वे घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत पारीत झाले. प्रवेश कराचा प्रस्ताव रद्द करून जी.एस.टी. लागू झाल्यानंतर पाच वर्षे राज्याचा महसूल तोटा केंद्र सरकार भरून देणार असे ठरले. व जी.एस.टी. ०, ५, १२, १८, व २८ टक्के अशा स्तरावर लागू करण्याला जी.एस.टी. परिषदेची मान्यता मिळाली. २०१७ मध्ये जी.एस.टी. बाबत नुकसान भरपाईची रक्कम ५५ हजार कोटी रुपयांवरून ९० हजार कोटी करण्याची राज्याची मागणी होती. त्यामुळे जी.एस.टी. परिषदेकडून नुकसान भरपाई विधेयकाचा अंतिम आराखडा तयार करण्यात आला. नंतर केंद्रीय मंत्रीमंडळाने सीजीएसटी, आयजीएसटी, युटी जीएसटी व नुकसान भरपाई विधेयकाला मंजुरी दिली. लोकसभेत सर्व विधेयकावर चर्चा होवून जी.एस.टी. नेटवर्क स्थापन करण्यात आले व विविध राज्याकडून जी.एस.टी. विधेयक मंजूर करण्यात आले. व १ जुलै २०१७ पासून जी.एस.टी. अंमलात आले.

उद्देश -

- १) वस्तु व सेवा कर या कर प्रणालीचा अभ्यास करणे.
- २) वस्तु व सेवा कराचा जनतेवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

जीएसटी ची संरचना -

वस्तु व सेवा कराची संरचना पुढील तीन भागात केली आहे.

- १) सीजीएसटी CGST (सेन्ट्रल गुड्स अँड सर्व्हिस टॅक्स)
केंद्र सरकारच्या वतीने आकारण्यात येणाऱ्या जीएसटीला केंद्रीय वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.
- २) एसजीएसटी SGST (स्टेट गुड्स अँड सर्व्हिस टॅक्स)
राज्य सरकार मार्फत लावण्यात जीएसटीला राज्य वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.
- ३) आयजीएसटी IGST (इंटीग्रेटेड गुड्स अँड सर्व्हिस टॅक्स)
आंतरराज्य वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्यावर लावण्यात येणाऱ्या जीएसटीला एकात्मिक वस्तु व सेवा कर असे म्हणतात.
राज्यांतर्गत झालेल्या व्यवहारावर जीएसटी लागेल व या कराचा ५० टक्के हिस्सा केंद्र सरकारला जाईल, तर ५० टक्के हिस्सा राज्य सरकारला मिळेल. उदा. महाराष्ट्रातून महाराष्ट्रात झालेल्या व्यवहारावर कराचा अर्धा हिस्सा केंद्र सरकारला जाईल, तर अर्धा राज्य सरकारला. मात्र व्यवहार दोन राज्यांमध्ये झाला असेल तर जीएसटी आकारण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला असून जो राज्य त्या वस्तु व सेवांचा उपभोग घेत आहे त्या राज्याला कराचा अर्धा हिस्सा मिळेल तर कराचा अर्धा हिस्सा केंद्र सरकारला मिळेल. उदा. महाराष्ट्रातून वस्तु व सेवांचा पुरवठा मध्यप्रदेश राज्यात झाला असेल तर आयजीएसटी

अंतर्गत मध्यप्रदेशला ५० टक्के जीएसटीचा भाग मिळेल आणि अर्धा जीएसटीचा भाग केंद्र सरकारला मिळेल. आयजीएसटीचा संबंध उपभोगाशी आहे. जो राज्य वस्तु व सेवेचा उपभोग घेतो त्या राज्याला कर मिळत असतो अशी संरचना आयजीएसटी अंतर्गत करण्यात आली आहे.

जीएसटी आकारणीचे स्वरूप -

वस्तु व सेवा कराची आकारणी पुढील पाच दरात विभागली गेली आहे.

१) ० टक्के जीएसटी -

जीवनावश्यक वस्तूवर (शून्य) ० टक्के वस्तु व सेवा कर आकारण्यात आला आहे. उदा. दूध, पीठ, बेसन, ब्रेड, प्रसाद, मीठ, टिकली, सिंदूर, बटर मिल्क, दही, हनी फळ व भाजीपाला, फ्रेश मटन, फीश, चिकन, अंडा, न्यायिक दस्तावेज, प्रिंटेड बुक्स, वर्तमानपत्र, बांगडी व हॅन्डल्यूम इत्यादी.

२) ०.५ टक्के जीएसटी -

ब्रान्डेड फुड जसे, ब्रान्डेड पनीर, फ्रोजन भाजी, कॉफी, चाय, फिश फिलेट, क्रिम, स्किल्ड, मिल्क पावडर, मसाले, पिज्जा, ब्रेड, रस, साबुदाना, केरोसिन, कोयला, औषधी, स्टेंट व बोट्स सारखी वस्तु इत्यादी. तसेच रेल्वे तिकीट, विमान तिकीट व लहान हॉटेल यांच्या सेवेवर सुद्धा जीएसटी आकारला जाईल.

३) १२ टक्के जीएसटी -

सॉस, फ्रुट ज्यूस, भुजिया, नमकीन, आयुर्वेदिक औषधी, फ्रोजन मीट प्रोडक्ट्स, बटर, पॅकेट ड्राई फ्रुट्स, टुथ पावडर, अगरबत्ती, कलर बुक्स, छत्री, सिलाई मशिन, सेलफोन, नॉन एसी हॉटेल, बिझनेस, विमान तिकीट इत्यादी.

४) १८ टक्के जीएसटी -

जैम, सॉस, सूप, आईस्क्रीम, इंस्टेट फ्रुड मिक्सजे, मिनरल वॉटर, प्लेवर्ड रिफाईंड शुगर, पास्ता कॉर्नफ्लेक्स, पेस्ट्रीज केक इत्यादी वस्तूवर १८ टक्के जीएसटी लावण्यात आला. तसेच एसी हॉटेल, टेलिकॉम सेवा, आयटी सेवा, ब्रान्डेड गारमेन्ट इत्यादी.

५) २८ टक्के जीएसटी -

पेन्ट, डीओडरन्ट, सेविंग क्रिम, हेअर शैम्पू, डार्ड, सनक्रीम, वॉलपेपर, सेंटिमिक टाईल्स च्युइंगम, चॉकलेट, पान मसाला, डिश वॉशर, वॉशिंग मशीन, एटीएम, वेंडींग मशीन, ऑटोमोबाईल्स, मोटारसायकल इत्यादी वस्तूवर तसेच फाईव स्टार हॉटेल, रेसक्लब, सिनेमागृह इत्यादी. पेट्रोलियम पदार्थ व मद्य हे तात्पुरते जीएसटीतून वगळण्यात आले आहे.

वस्तु व सेवा कराचे फायदे -

१) विविध करापासून मुक्ती - वस्तु व सेवा करापूर्वी भारतामध्ये विविध वस्तु व सेवांवर ४० प्रकारच्या अप्रत्यक्ष कराचा भार होता मात्र आता वस्तु व सेवा कर हा एकच कर द्यावा लागतो. यामुळे पूर्वी अस्तित्वात असणाऱ्या विविध करापासून उपभोक्त्याची मुक्ती होईल.

२) करामध्ये पारदर्शकता - वस्तु व सेवा कर ही एक पारदर्शक कर प्रणाली असून विक्रीच्या वस्तु विशेषावर कराची नोंद असते. ग्राहकाला हे स्पष्ट माहित असते की, आपण कशासाठी व किती कर दिला. तसेच वस्तूची मुळ किंमत किती आहे व जीएसटी किती याची जाणीव ग्राहकाला असते.

३) व्यावसायिकांना लाभ - वस्तु व सेवा करामुळे व्यावसायिकांचा खर्च कमी झाला आहे. पूर्वी व्यावसायिकाला जकात कर, केंद्रिय विक्रीकर, राज्याचा विक्रीकर, परवाना शुल्क भरावे लागते होते मात्र आता फक्त वस्तु व सेवा कर हा एकच कर असल्यामुळे व्यावसायिकांना याचा लाभ झाला व व्यवसाय करणे अधिक सोपे झाले.

४) उपभोक्त्यांना लाभ - वस्तु व सेवा कर लागू झाल्यामुळे पूर्वीपेक्षा वस्तूच्या किंमती कमी होतील व उपभोक्त्यांना लाभ होईल. केंद्राचा जीएसटी आणि राज्याचा जीएसटी उत्पादन खर्चावर लावला जाईल व वस्तूच्या किंमती कमी होण्यास मदत होईल.

- ५) करामध्ये कपात - वस्तू व सेवा कराची जास्तीत-जास्त कर मर्यादा २८ टक्क्यापर्यंत असल्यामुळे ज्या वस्तू व सेवावर सध्या ३० ते ४० टक्के कर आहे अशा वस्तू व सेवांच्या किंमती कमी होतील.
- ६) कर विवादात घट - पूर्वी कर गोळा करतांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत होते एकाच वस्तूवर दोन वेळा कर घेण्यात येत होता मात्र जीएसटीमुळे एकाच वस्तूसाठी अनेकवेळा कर देण्याची गरज भासणार नाही व कर गोळा करतांना अडचण निर्माण होणार नाही व कर विवादात घट होईल.
- ७) महागाईच्या दरात घट - जीएसटीमध्ये अत्यावश्यक वस्तू व सेवांचे प्रमाण कमी ठेवले असल्यामुळे महागाईच्या दरात घट होईल व अत्यावश्यक वस्तू खरेदी करणे सर्वसामान्य उपभोक्त्यांच्या अवाक्यात येईल.
- ८) लहान व्यापाऱ्यांना लाभ - एका वर्षामध्ये २० लाख रुपयापेक्षा कमी आर्थिक उलाढाल असलेल्या छोट्या व्यापारांना वस्तू व सेवा करामध्ये सुट देण्यात आली असल्यामुळे लहान व्यापाऱ्यांना याचा लाभ होणार आहे.
- ९) वस्तू व सेवांच्या किंमतीत घट - जीएसटीमुळे संपूर्ण देशात एकच कर प्रणाली अस्तित्वात आली त्यामुळे कराचे स्वरूप अधिक पारदर्शक झाले, राज्यांना मिळणारा वॉट, मनोरंजन कर, लग्जरी कर, लॉटरी कर, एंटी कर समाप्त झाले. पूर्वी लोकांना सामान खरेदीवेळी ३० ते ३५ टक्के कर द्यावा लागत होता तो वस्तू व सेवा करामुळे कमी झाला व वस्तू व सेवांच्या किंमतीत घट झाली.
- १०) सर्व राज्यात एकच किंमत - जीएसटीचा सर्वात जास्त फायदा सर्वसामान्य व्यक्तीला होईल व संपूर्ण भारतात कोणतीही वस्तू खरेदीसाठी एकच कर द्यावा लागतो. तसेच सर्व राज्यात एका वस्तूची किंमत सारखीच राहणार आहे. यापूर्वी एकाच प्रकारची वस्तू राज्यातील भिन्न-भिन्न करामुळे ग्राहकाला भिन्न-भिन्न किमतीला विकत घ्यावी लागत होती.

वस्तू व सेवा कराचे तोटे -

- १) नविन घर व फ्लॅटच्या किंमतीत वाढ - जीएसटीचा सर्वात मोठा फटका बांधकाम क्षेत्राला बसणार आहे. नविन घर आणि फ्लॅटच्या विक्रीवर १२ टक्के जीएसटी लागू झाल्यामुळे घर आणि फ्लॅटच्या किंमती वाढल्या आहेत. जीएसटी लागू झाल्यापासून फ्लॅटला खरेदीदार मिळणे अधिक कठीण झाले आहे. बिल्डर अडचणीत आले असल्यामुळे या क्षेत्रात बेकारी वाढण्याची शक्यता आहे.
- २) कर मर्यादा वाढू शकते - जीएसटीमध्ये ज्या वस्तू व सेवावर १८ टक्के कर मर्यादा आहे ती कर मर्यादा वाढणार नाही असे आश्वासन नाही. ती कर मर्यादा वाढू शकते. तसेच सध्या ज्या वस्तू व सेवावर कमी कर आहेत त्या वस्तूच्या करामध्ये वाढ होऊ शकते.
- ३) ऑनलाईन प्रणाली - जीएसटी ही ऑनलाईन कर प्रणाली आहे. लहान व्यापाऱ्यांना या पद्धतीची पुरेशी माहिती नसल्यामुळे त्यांना कराचे व्यवहार करतांना अधिक त्रास सहन करावा लागेल.
- ४) बँकेच्या महाग सेवा - जीएसटी लागू झाल्यामुळे बँका व वित्तीय संस्थांद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या सेवावर १८ टक्के जीएसटी कर लागला त्यामुळे बँका व वित्तीय संस्थांचे व्यवहार महाग झाले. यामुळे बँकेच्या ग्राहकाला आर्थिक व्यवहारासाठी जास्त पैसे मोजावे लागतील.
- ५) केंद्र व राज्य सरकारचे संबंध बिघडतील - जीएसटीमध्ये केंद्र व राज्याचा जीएसटी स्वतंत्र असेल अशी तरतूद आहे. परंतु त्यातील जमा होणारा महसूल राज्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत नाहीसा होईल. महापालिकेची जकात रद्द होईल तसेच राज्याच्या विकासाला पुरेसा पैसा उपलब्ध होणार नाही.

निष्कर्ष -

वस्तू व सेवा कर ही कर प्रणालीतील एक उत्क्रांती आहे. अप्रत्यक्ष कर संरचनेत जितकी गुंतागुंत होती तितकी गुंतागुंत कोणत्याच कर पद्धतीत नव्हती. मात्र याचा भार शेवटी ग्राहकावरच पडत होता कारण या गुंतागुंतीचा फायदा व्यापारी वर्ग घेत होता व शासकीय कर्मचारी व अधिकारी हात मिळवणी करून या प्रक्रियेत फार मोठा भ्रष्टाचार करीत असत. तसेच मोठ्या

व्यापाच्यांना अप्रत्यक्ष कर प्रणालीत झालेल्या लाभाची कोठेच नोंद होत नव्हती. म्हणून कर चोरीचे प्रमाण वाढले होते यावर उपाय म्हणून जीएसटी योग्य आहे.

आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास जीएसटी ही कर प्रणाली भारतासाठी आवश्यक होती. भारताच्या विकासाला एक नविन दिशा प्राप्त होईल व आर्थिक सुधारणांच्या एका नव्या पर्वाला सुरुवात होऊन देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल.

संदर्भ सूची -

- १) वस्तू व सेवा कर, एक दृष्टिक्षेप : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन.
- २) अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर, २०१६, खंड ४० - वा, अंक - २.
- ३) लोकमत ऑनलाईन आवृत्ती - १ जुलै २०१७.
- ४) Role of G.S.T. in Simplifying Tax Structure and Effectiveness in Improving Tax Prudence, One Day National Interdisciplinary Seminar Dhanwate National College, R.T.M. Nagpur University Nagpur, ISBN- 978-81-933130-1-5.

प्राचीन व आधुनिक काळातील हर्बल सौंदर्य प्रसाधनातील साम्य— एक अभ्यास

डॉ . वनिता वि.नास्कूलवार

गोषवारा—

प्रत्येक व्यवसाय हा लाभाचा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवूनच सुरु केला जातो हे सर्वश्रुत आहे. पण तो सुंदर आणि सत्य स्वरूपात अविष्कृत होतो हे सौंदर्य प्रसाधन व्यवसायाने संशोधनात सिद्ध केले आहे. सौंदर्य प्रसाधन व्यवसायामुळे विशेषतः महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. अलिकडील काळात सौंदर्य प्रसाधनांतहर्बल उत्पादनांना जास्त मागणी आहे.

बीज घटक—

सौंदर्य प्रसाधनांचा इतिहास, उपयुक्तता, रोजगार संधी, आर्थिक विकासात योगदान.

परिचय—

सौंदर्य प्रसाधन व्यवसाय हा पुर्णपणे महिलांचा व्यवसाय समजला जायचा. आज ही संकल्पना पुर्णपणे बदललेली आहे. आज महिला व पुरुष दोघेही हा व्यवसाय बरोबरीने करीत आहेत व त्यात दोघेही यश संपादन करीत आहेत. एक उज्ज्वल भविष्य देणारा, लाभ मिळवून देणारा व्यवसाय अशी ओळख व्यावसायिक क्षेत्रात या व्यवसायाने निर्माण केली आहे.

सौंदर्य प्रसाधनांचा वापर हा प्राचीन काळापासून आपल्या देशात होतो आहे. प्राचीन संस्कृतीचा इतिहास अभ्यासतांना असे निदर्शनास आले की त्या काळातील महिला देखील आपले सौंदर्य जोपासण्यासाठी सौंदर्य प्रसाधनाचा वापर करीत होत्या. त्या काळात आजच्या सारखे सौंदर्य प्रसाधने तयार करणारे कारखाने अस्तित्वात नव्हते. बाजारपेठांमध्येही सौंदर्य प्रसाधने मिळत नव्हती. त्यामुळे घरगुती, दैनंदिन वापरातील वस्तूंचा उपयोग करून सौंदर्य प्रसाधने तयार केली जायची.

व्यवसायाचे उद्देश—

1. सौंदर्य प्रसाधन व्यवसायाचे महत्व व उपयुक्तता पटवून देणे.
2. व्यवसायाद्वारे निर्माण होणारया रोजगार संधीचा अभ्यास करणे.

गृहीत तथ्य—

- 1.सौंदर्य प्रसाधन व्यवसाय लाभदायक आहे.

संशोधन पद्धती—

संशोधनपर अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुयम या दोन्ही पद्धतीचा वापर केला गेला.

सौंदर्य प्रसाधन व्यवसायाचे महत्व व उपयुक्तता—

सौंदर्य प्रसाधन व्यवसाय हा एक लाभदायक व्यवसाय तर निश्चितपणे आहे. त्याशिवायही सौंदर्याची जोपासना करणारा निष्ठात्मक असा हा व्यवसाय आहे, त्यात रोजगाराच्या संधी आहेत, स्वतःची अस्मिता

जोपासणारा, अर्थार्जन मिळवून देणारा, जनसंपर्क वाढविणारा, जनसंवाद विकसित करणारा, कला, कौशल्य, सृजनात्मकता इत्यादी बाबींना वाव देणारा, मानवी संसाधनांचे महत्त्व वाढविणारा असा हा व्यवसाय आहे.

प्राचीन काळात घरगुती व दैनंदिन वापरातील वस्तू जसे, दही, दूध, मध, साय, हळद, आंबेहळद, डाळींचे पीठ, फळांचा गर, रस, सुगंधीत फुले, जडीबुटी, काळी माती, चिकन माती, मुलतानी माती, इ. वस्तूंचा वापर सौंदर्य प्रसाधनांसाठी स्त्रिया करीत होत्या. ज्यापासून सुगंधित लेप उटणे, तेल, अत्तर, गुलाबजल, अशी सौंदर्यप्रसाधने तयार केली जायची. यासोबतच हे तयार करण्यासाठी केशर, कस्तुरी, हिना, खस, अगरूचंदन, रक्तचंदन, पारिजातक, जाई, जुई, शेवंती, मोगरा, चाफा, कमळ, चमेली, मृगकांचनी, शिलाजीत इ. चा उपयोग चेहरा, केस, तसेच संपूर्ण शरीराचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी करण्यात येत असे.

केसांचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी शिकेकाईच्या शेंगा, आवळा, रिठा, चिक्कन माती, अशा नैसर्गिक वस्तूंचाच वापर केला जायचा.

‘कोरफड’ ही एक वनस्पती आहे. या वनस्पतीला धृतकुमारी, सौंदर्यकुमारी अशी अनेक नावे आहेत. सर्व प्रकारच्या हर्बल उत्पादनांमध्ये याचा समावेश केला जातो. तसेच ‘पारिजातक’ या झाडांच्या पानांचा, फुलांचा उपयोग देखिल सौंदर्य खुलविण्यासाठी केला जातो. यालाही प्राजक्त, हरसिंगार अशी अनेक नावे आहेत.

नैसर्गिक वस्तूंचे कोणत्याही प्रकारचे दुष्परिणाम त्वचेवर होत नव्हते. त्यामुळेच सौंदर्य प्रसाधन कंपन्यांनी नैसर्गिक वस्तूंचा वापर करून त्यांना हर्बल उत्पादनांत रूपांतरित केले. कॉस्मेटिक उत्पादनांपेक्षा हर्बल उत्पादनांना यामुळेच जास्त मागणी आहे.

भारतात प्रथम शहनाज हुसेन या महिलेने घरगुती वापरातल्या वस्तूंचा उपयोग करून स्वतःचा व्यवसाय इतक्या मोठ्या उंचीवर नेला की, शहनाज हर्बल सोबतच कॉस्मेटिक मध्येही त्यांनी नाव मिळवले. सोबतच या व्यवसायाशी संबंधित अनेक अवार्ड देखिल घेतले. तसेच महिलांसाठी अनेक रोजगारांच्या व स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेउन आता तर अनेक स्त्री व पुरुष उद्योजक या व्यवसायात उतरले आहेत. यावरून हा व्यवसाय लाभदायक तर आहेच शिवाय रोजगार व स्वयंरोजगार निर्माण करणारा आहे. अर्थातच या व्यवसायाचे आर्थिक विकासातही आंशिक प्रमाणात योगदान आहे.

त्वचेच्या पोताप्रमाणे वेगवेगळी फळ वापरून व आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून फेसपॅक तयार केली जातात, पूर्वी त्याला लेप किंवा उटणे असे नाव होते. सुगंधित तेल, अत्तर, फळांचा गर, फुलांचा अर्क, गुलाबपाकळ्या पाण्यात घालून केलेले स्नान याला आधुनिक भाषेत ‘स्पा’ असे नाव आहे. दुधापासून क्लिंजींग मिल्क तयार केलेले आहे तर दही, लिंबू चेहरा ब्लीच करण्यासाठी वापरतात. पूर्वी दिव्यावर

काजळी धरून, गायीचे तुप वापरून काजळ तयार केले जाई, आता आय लायनर, आय पेन्सिल हे आधुनिकीकरण केल्या गेले.पुर्वी ओठ रंगवण्यासाठी विडयाचे पान वापरल्या जाई आता लिपस्टिक आले. एकंदरीत प्राचीन काळातील सौंदर्य प्रसाधने व आधुनिक काळातील हर्बल सौंदर्य प्रसाधने यात नैसर्गिक वस्तुंचा उपयोग केल्या जातो ही साम्यता आढळून येते. तसेच हर्बल उत्पादनांचे दुष्परिणाम होत नाही ही साम्यता देखिल नाकारता येत नाही.

निष्कर्ष—

सौंदर्य प्रसाधन व्यवसायालाप्राचीन संस्कृतीचा इतिहास लाभलेला आहे. तसेच उत्पादनांना पारंपारिक वस्तुंचा वारसाहक्क प्राप्त झालेला आहे. या व्यवसायात नियोजन आहे, उपयुक्तता आणि सेवाभाव आहे ही या व्यवसायाची विशेषता आहे. या व्यवसायाचा संबंध सौंदर्यशास्त्राशी तसेच आरोग्यशास्त्राशी देखिल आहे. या व्यवसायाच्या व्यावसायिकांमध्ये उच्चनिर्णय शक्ती, स्वनियंत्रण, कल्पनाशक्ती, बुद्धीमत्ता, सहनशीलता, मितव्ययता, त्यागभावना हे आवश्यक गुण असल्याचे आढळून आले.

शिवधर्म चळवळीची धार्मिक परिवर्तनातील भूमिका

संशोधक
राजकुमार एस. बिरादार
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

मार्गदर्शक
डॉ. सुलभा गावडे-खळतकर
मा.प्राचार्या महिला महाविद्यालय, बल्लारशहा

Abstract: The Maratha association was established on 1990. The work of Maratha Seva Sangha has been divided into 31 sectors. ' Dharmasatta ' in 'Jijau srusthi and Shivdhrama pith ' is preferred. On 12th Jan 2005 Birth anniversary was celebrated in Jijau srusthi sindkhedraja. On 12th January, 2014 "Shivdhrama gatha" was given a same for his followers before the Shivdharm Parliment. Due to conduct in propagation of the holy religion (Shivdhrama), there was a change in the tradition of religious customs. The spirit of the priest, religious rituals, the belief in the idea of heaven hell, it is the result of devotional philosophy that is to celebrate the 'shradha rithi ' as 'memorial day 'It was studied in this present research paper.

Keyword: Religion, Religious rituals, Reincarnation Theory, Hevan-Hell.

सारांश: १ सप्टेंबर १९९० रोजी मराठा सेवा संघाची स्थापना केली. मराठा सेवा संघाच्या कार्याचे ३१ कक्षांमध्ये विभाजन केले आहे. जिजाऊ सृष्टी व शिवधर्म पीठ या कक्षांने पंचसूत्रीमधील धर्मसत्तेला प्राधान्य दिले आहे. १२ जानेवारी २००५ रोजी जिजाऊ सृष्टी सिंदखेडराजा येथे 'शिवधर्म प्रकटन दिन' सोहळा पार पडला. १२ जानेवारी २०१४ रोजी शिवधर्मपीठ सिंदखेडराजा येथे शिवधर्म संसदेच्या समक्ष आपल्या अनुयायांना शिवधर्म गाथा देण्यात आली. शिवधर्म तत्वज्ञानाचा स्वीकार करून आचरणात आणल्यामुळे धार्मिक रूढी, परंपरेत बदल झाला. पुरोहिताबद्दलची मनोवृत्ती, धार्मिक कर्मकांड, कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांत, स्वर्ग-नरक या संकल्पनावरील विश्वास, श्राद्ध विधी 'स्मृतिदिन' म्हणून साजरा करणे ई. बदल म्हणजे शिवधर्म तत्वज्ञानाचा परिणाम आहे. याचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आले.

महत्वाच्या संकल्पना: धर्म, धार्मिक कर्मकांड, कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांत, स्वर्ग-नरक प्रस्तावना

धर्म (Religion) हा समाजव्यवस्थेचा महत्वाचा घटक आहे. समाजात एकात्मता, सामाजिक नियंत्रण, मानवाचे कल्याण, मानसिक आत्मविश्वास, व्यक्तीचे मनोरंजन इत्यादी बाबतीत धर्माची महत्वाची भूमिका आहे. समाजामध्ये निर्माण झालेल्या श्रद्धेचा किंवा धार्मिक भावनेचा उपयोग समाजाच्या कल्याणासाठी करण्याच्या उद्देशाने धर्माची निर्मिती केली. हिंदू, बौद्ध, शिख, जैन, फारशी इत्यादी धर्म उदयास आले. प्रत्येक धर्माचे वेगवेगळे तत्वज्ञान निर्माण झाले. धर्मातील लोकांना तत्वज्ञान न पटल्याने काही लोकांनी एकत्र येऊन प्रचलित धार्मिक तत्वज्ञानाला विरोध केला. त्यातूनच प्रत्येक धर्मात वेगवेगळे पंथ निर्माण झाले. उदा. इस्लाम धर्मातील सुन्नी व शिया, बौद्ध धर्मातील हिनयान व महायान, ख्रिश्चन धर्मातील प्रोटेस्टंट व कॅथलिक पंथ इत्यादी तर काहींनी वेगळा धर्मच स्थापन केला. त्याचप्रमाणे काही हिंदू धर्मिय व अन्य धर्मिय व्यक्तींना आपल्याच धर्माचे तत्वज्ञान न पटल्याने शिवधर्म प्रकटन चळवळी (Shivdharm Movement) चा प्रारंभ झाला. कमी कालावधीतच या चळवळीचा प्रसार भारतात झाला. या चळवळीमुळे समाजव्यवस्थेच्या कौटुंबिक, वैवाहिक, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रांमध्ये अमुलाग्र परिवर्तन घडून आले. प्रस्तुत शोध निबंधात शिवधर्म प्रकटन चळवळीमुळे झालेल्या धार्मिक परिवर्तनाचा अभ्यास केला जाणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१. शिवधर्म प्रकटन चळवळीमुळे अनुयायांतील पुरोहिताविषयीच्या मनोवृत्तीतील बदलाचे अध्ययन करणे.
२. शिवधर्म आचरणात कर्मकांडांना मान्यता नसण्याच्या कारणाचा शोध घेणे.
३. शिवधर्माशी संबंधित कुटुंबाचा स्वर्ग-नरक, कर्म-पुनर्जन्म या संकल्पनावरील विश्वासाचे अध्ययन करणे
४. शिवधर्मीय परिवारीतील श्राद्ध विधी 'स्मृतिदिन' म्हणून साजरा करण्यामागील भूमिकेचे अध्ययन करणे

संशोधन पद्धती

अध्ययन क्षेत्र हे व्यापक असल्याने संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील 'विदर्भ' क्षेत्राची अध्ययनाकरिता निवड केली आहे. पूर्व महाराष्ट्रातील एकूण ११ जिल्ह्यांचा विदर्भ क्षेत्रात समावेश होतो. सहेतुक किंवा उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करून संशोधन कार्यासाठी 'विदर्भ क्षेत्र' या अध्ययन समग्रात येणाऱ्या प्रत्येक जिल्ह्यातील एका तालुक्याची निवड करून प्रत्येकी २० याप्रमाणे एकूण २२० एककांचा नमुना म्हणून निवड करून अध्ययन करण्यात आले. तथ्यसंकलनासाठी मूलाखत अनुसूची या तंत्राचा उपयोग करण्यात आला.

शिवधर्म उदयाची पार्श्वभूमी:

मराठा सेवा संघाची स्थापना

मराठा व इतर बहुजन जातीतील नोकरीत असलेले किंवा सेवानिवृत्त झालेले काही व्यक्ती एकत्रित येऊन मा.पुरोधोत्तम खेडेकर यांच्या नेतृत्वात मराठा व बहुजन समाजाचा सर्वांगीण विकास, अज्ञान, अंधश्रद्धा, धार्मिक गुलामगिरी यापासून मुक्त करण्याचे ध्येय समोर १ सप्टेंबर १९९०

रोजी मराठा सेवा संघाची स्थापना केली. संघटनेनी मराठा व बहुजन समाजाच्या समस्या समजावून घेण्यासाठी विविध क्षेत्रातील तज्ञांचे मार्गदर्शन घेतले. त्यासाठी दरवर्षी भव्य अधिवेशनाचे नियोजन केले. दर तीन महिन्यांनी बैठका घेऊन समस्यावर चर्चा केली व कार्याचा आढावा घेतला. या समस्येपासून मुक्ती मिळविण्यासाठी पंचसूत्री ठरविण्यात आली. मराठा सेवा संघाच्या १.सप्टेंबर १९९१ ला आयोजित पहिल्या अधिवेशनामध्ये 'पंचसूत्री' म्हणजे शिक्षणसत्ता, अर्थसत्ता, धर्मसत्ता, राजसत्ता आणि प्रचार-प्रसार माध्यम सत्ता ताब्यात घेण्याचे ठरविले. त्या दिशेने कार्याला सुरुवात झाली. मराठा सेवा संघाने गेल्या २८ वर्षांत सर्वच कार्यात सातत्य ठेवले आहे. मराठा सेवा संघाच्या छोट्या रोपट्याचे रूपांतरण आज मोठ्या वृक्षामध्ये झाले. गाव तिथे शाखा निर्माण झाली आहे. कार्यकर्ते जोमाने कार्य करत आहेत. मराठा सेवा संघाच्या प्रसाराच्या कार्यमध्ये १९९५ पासून सुरू झालेले 'मराठा मासिक' १९९० पासून सुरू झालेले 'कॅलेंडर' व २००१ पासून सुरू झालेले 'साप्ताहिक शिवधर्म' इत्यादीची भूमिका ही महत्वाची आहे. या साहित्या मूळे मराठा सेवा संघाचे विचार खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचतात. मराठा सेवा संघाच्या कार्याचे ३१ कक्षामध्ये विभाजन केले आहे. त्या त्या क्षेत्रातील तज्ञ समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची कार्ये जोमाने करतील. असा दूरदृष्टिकोन कामाच्या विभागणी मागे आहे. ३१ कक्षांपैकी प्रस्तुत शोधनिबंधातील महत्वाचा पैलू असणाऱ्या जिजाऊ सृष्टी व शिवधर्म पीठ या कक्षाचा आढावा पुढील प्रमाणे घेण्यात आला आहे.

जिजाऊ सृष्टी व शिवधर्म पीठ:

धर्म ही व्यक्तीच्या आयुष्यातील महत्वाची बाब आहे. व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत व संस्कृतीच्या उदयापासून ते आजपर्यंत मानवी जीवनाला धर्म प्रभावित करतो. प्राचीन काळात समतावादी व सर्वांना विकासाची समान संधी देणारा मूलनिवासीचा शिवधर्म प्रचलित होता. आर्यांनी या शिवधर्माचे वैदिकीकरण केले. वैदिकीकरण म्हणजे मूलनिवासीच्या मूळ धर्माचे धर्मत्व बाजूला करून वैदिकांनी स्वतःचे तत्वज्ञान मिश्रित करून मूळ धर्म ताब्यात घेतला. याला शिवधर्मीयांची बेफिकरी, अध्ययन न करणे, विश्वास ठेवणे इत्यादी कारणे जबाबदार आहेत. वैदिकीकरणामुळे समाजात विषमता, शोषण व अत्याचार वाढीस लागला. या विषमतेचा विरोध करून समतावादी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी चार्वाक, जैन, बौद्ध, लिंगायत, शाक्त, दत्त, सुफी, महानुभाव, वारकरी, शिख इत्यादी धर्मप्रवाहांनी व त्याच्या अनुयायांनी प्रयत्न केले. १६३९-४० मध्ये शहाजीराजे व जिजाबाई यांनी कर्नाटकातील बेंगलूर येथे 'मराठा धर्मपीठ' स्थापन केले. अशी नोंद कर्नाटक सरकारच्या गॅझेटिअर मध्ये आढळून आली. आधुनिक काळात सार्वजनिक सत्यधर्माच्या माध्यमातूनही तसा प्रयत्न झाला आहे. सद्यस्थितीत मराठा सेवा संघाच्या माध्यमातून समतावादी समान संधी देणाऱ्या धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न शिवधर्म प्रकटन चळवळीच्या माध्यमातून सुरू आहे. 'पंचसूत्रीमध्ये' धर्मसत्तेला प्राधान्य दिले आहे.

२००२ मध्ये डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या अध्यक्षतेखाली तुळजापूर, अकोला व चंद्रपूर येथे धर्मपरिषदेचे आयोजन झाले. यामध्ये धर्माच्या अभ्यासकांनी आपले धर्मचिंतन मांडले. यातून हळूहळू शिवधर्माचे स्वरूप स्पष्ट झाले. याच काळात प्रसार माध्यमांद्वारे शिवधर्मावर मंथन सुरू झाले. २००३ मध्ये पुणे येथे अध्यक्ष डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या मार्गदर्शनाखाली बैठकीत शिवधर्माच्या प्राथमिक गाथेचा आराखडा निश्चित झाला. १२ जाने.२००४ रोजी सिंदखेडराजा येथे 'शिवधर्माची प्राथमिक संहिता' प्रकाशित करण्यात आली. यामध्ये संस्कार व विधी याविषयी मार्गदर्शन केले. तेंव्हापासूनच शिवधर्मानुसार आचरणाला सुरुवात झाली. प्रा.अशोक राणा यांनी पहिली जिजाऊ वंदना लिहिली. पुढे १२ जाने.२००५ रोजी जिजाऊ सृष्टी सिंदखेडराजा येथे 'शिवधर्म प्रकटन दिन' या नावाने सोहळा पार पाडला. यामध्ये देश-विदेशातून १० लाख स्त्री-पुरुष उपस्थित राहून शिवधर्म आचरणात आणण्याची प्रतिज्ञा केली. "२४ सप्टें २००७ रोजी सिंदखेडराजा येथे शिवधर्म प्रवर्तन सोहळ्याचे आयोजन करण्यात आले. राज्यभरातून लोक या समारंभाला उपस्थित होते. शिवधर्मपीठाचे प्रवर्तन व पूजन करण्यात आले. पहिली शिवधर्म संसद हया पीठावरून जाहिर करण्यात आली. नेताजी गोरे, देवानंद कापसे, चंद्रशेखर शिखरे, रेखाताई खेडेकर, मंदाताई निमसे, डॉ.विजयाताई कोकाटे यांचा या संसदेत समावेश होता."

शिवधर्म गाथा:

१९९८ साली जिजाऊ जन्मोत्सवाच्या दिवशी शिवधर्म प्रकटनाच्या घोषणेनंतर २००३ मध्ये शिवधर्म गाथेचा आराखडा तयार करण्यात आला. धर्माचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी १२ जानेवारी २००४ रोजी 'शिवधर्माची प्राथमिक संहिता' तयार करण्यात आली. २००४ ते २०१४ या दरम्यान शिवधर्म गाथा तयार करण्याविषयी अनेक बैठका पार पडल्या. अनेक घटकावर विचारमंथन झाले. १२ जानेवारी २०१४ रोजी शिवधर्मपीठ सिंदखेडराजा येथे शिवधर्म संसदेच्या समक्ष आपल्या अनुयायांना शिवधर्म गाथा देण्यात आली. गाथेबद्दल त्यामध्ये असा उल्लेख आहे की "आमच्या मनात कोणताही कट्टरवाद नाही, गाथेची मांडणी लवचिक आहे, त्यामुळे काळाच्या ओघात नव्या पिढ्यांना गरज वाटल्यास त्यांना त्या मांडणीमध्ये काही बदल करता येईल. परंतु गाथेच्या मूळ गाथ्याला धक्का लागणार नाही. याची काळजी घ्यावी लागेल." ही गाथा धर्मशास्त्राचे गाढे अभ्यासक डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी लिहिली. यामध्ये अन्य शिवधर्मीय व अनुयायांचे योगदानही महत्वपूर्ण आहे.

शिवधर्माचे तत्वज्ञान:

१. पारलौकिक जीवनापेक्षा इहलोकीच्या वास्तव जीवनाला महत्त्व.
२. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर खर्च करण्यापेक्षा तो जीवंत असताना चांगली सेवा करावी.
३. कर्मकांडांना विरोध करून त्याऐवजी काही धार्मिक पर्याय दिले.
४. शिवधर्माध्ये पुरोहित नाही. कलंकीत करणारी कर्मकांड बाजूला करून पर्यायी कृतीचा स्वीकार करावा.

५. शिवधर्म गाथा ही धर्मग्रंथ म्हणून प्रत्येक घरात वाचली गेलीच पाहिजे.
६. दैव, नशीब, पुनर्जन्म, स्वर्ग-नरक इत्यादी संकल्पना शिवधर्माला मान्य नाहीत.
७. ज्योतिष किंवा पुरोहिताच्या सल्ल्यानुसार विवाह मुहूर्त पाहणे शिवधर्माला मान्य नाही.
८. पार्थिव देहाचे दहन किंवा दफन करतेवेळी व नंतर कसल्याही प्रकारची कर्मकांडे करू नये.
९. ईश्वराला प्रसन्न करून घेण्यासाठी किंवा हवी ती बाब साध्य करण्यासाठी नवस बोलू नये.
१०. शिवधर्माला कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांत मान्य नाही परंतु प्रत्येक व्यक्तीने चांगले काम करणे अपेक्षित आहे.
११. शिवधर्मीय व्यक्तीने देशाच्या संविधानाचे पालन करणे बंधनकारक आहे.
१२. शिवधर्माची चिकित्सा करण्याची परवानगी कोणत्याही व्यक्तीला आहे.
१३. शास्त्रीय सिद्धांताचे स्वागत करावे, त्याला कसल्याही प्रकारचा धार्मिक विरोध नाही.
१४. प्रत्येक कार्याची व कार्यक्रमाची सुरुवात जिजाऊ वंदनेने करावे.

तथ्याचे निर्वचनात्मक विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनाच्या या टप्प्यामध्ये धार्मिक रूढी आणि परंपरा यातील परिवर्तनाचे अध्ययन करण्यासाठी संकलित केलेल्या तथ्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करण्यात आले.

शिवधर्मामध्ये पुरोहिताचे पद आहे का? याविषयीचे प्रमाण दर्शवणारी सारणी

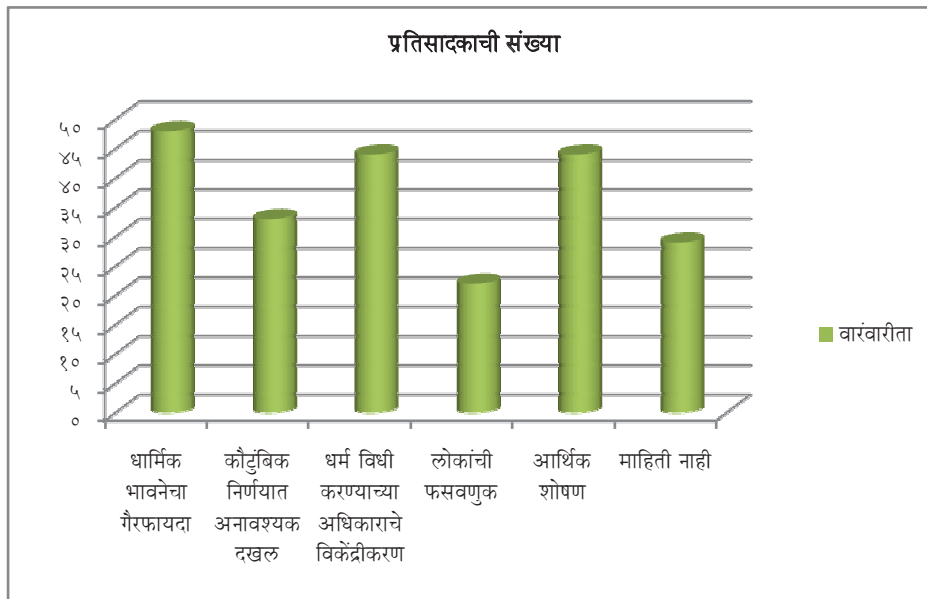
अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	०४	२%
२	नाही	१८७	८५%
३	माहिती नाही	२९	१३%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये शिवधर्म चळवळीशी संबंधित उत्तरदात्यांना शिवधर्मात पुरोहित पद आहे का? या प्रश्नाचे ४ (२%) उत्तरदात्यांनी 'होय' असे दिले. कारण हे चारही उत्तरदात्यांचे कुटुंब शिवधर्म चळवळीशी नव्याने जुडले होते. कुटुंबातील सदस्यांवरील जुन्या विचारसरणीचा प्रभाव नाहीसा करण्यासाठी वेळ लागेल अशी प्रतिक्रिया दिले. १८७ (८५%) उत्तरदात्यांनी 'नाही' असे उत्तर दिले. यावरून आपणास असे निर्वचन करता येईल की, शिवधर्म तत्वज्ञानामध्ये पुरोहित पदच मान्य नाही. शिवधर्माच्या ज्या काही विधी आहेत ते धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार सर्वांनाच दिला आहे. कोणीही धर्मिक विधी केल्यानंतर मोबदला घेऊ नये किंवा देऊ नये, अशी मांडणी केली आहे. व तसेच २९ (१३%) उत्तरदात्याने 'माहिती नाही' असे उत्तर दिले. पुरोहित पद का नाही याच्या कारणाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले.

शिवधर्मात पुरोहित पद नसण्याच्या कारणाची वारंवारीता दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	पुरोहित पद नसण्याची कारणे	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	धार्मिक भावनेचा गैरफायदा	४८	२२%
२	कौटुंबिक निर्णयात अनावश्यक दखल	३३	१५%
३	धर्म विधी करण्याच्या अधिकाराचे विकेंद्रीकरण	४४	२०%
४	लोकांची फसवणुक	२२	१०%
५	आर्थिक शोषण	४४	२०%
६	माहिती नाही	२९	१३%
	एकूण	२२०	१००%

शिवधर्मात पुरोहित पद नसण्याच्या कारणाची वारंवारीता दर्शवणारी आकृती

वरील सारणी आणि आकृतीमध्ये शिवधर्माच्या तत्वज्ञानात पुरोहिताचे पद नसण्याची कारणे जाणून घेण्यासाठी विचारलेल्या प्रश्नांची ४८ (२२%) उत्तरदात्यांनी पुरोहित हे धार्मिक भावनेचा गैरफायदा घेतात. या कारणामुळे शिवधर्म तत्वज्ञानात पुरोहित पद अमान्य आहे. ३३ (१५%) उत्तरदात्याने पुरोहित हे कौटुंबिक निर्णयात आवश्यकता नसतानाही दखल देतात पुरोहितानी स्वतःला कौटुंबिक निर्णयामध्ये सामिल करून घेण्यासारखी परिस्थिती निर्माण करतात, असे उत्तर दिले. ४४ (२०%) उत्तरदाते धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार फक्त पुरोहितांनाच होता. त्या अधिकाराचे केंद्रीकरण पुरोहिताकडेच झाले होते. म्हणून या अधिकाराचे विकेंद्रीकरण करून धर्मिक विधी करण्याचा अधिकार बहुजनाकडे देण्यासाठी पुरोहिताचे पद नाकारण्यात आले. २२ (१०%) उत्तरदाते हे पुरोहित हे अलौकिक शक्ती आणि सर्वसामान्य जनता यातील मध्यस्थ आहेत. अलौकिक शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी तसेच अन्य फायद्यासाठी विधी करतात त्याच्या परिणामाचा प्रत्यक्ष अनुभव एकही उत्तरदात्याना आला नाही. हया पदाकडून बहुजनाची सतत फसवणूक होते म्हणून शिवधर्मामध्ये हे पद नाकारण्यात आले. ४४ (२०%) उत्तरदाते आर्थिक शोषणाला कारण मानतात व २९ (१३%) उत्तरदाते 'माहिती नाही' असे उत्तर दिले. वरील कारणामुळे शिवधर्म विचारसणीत पुरोहित पदाला नाकारण्यात आले. तो अधिकार बहुजनाला देण्यात आला. देनगी रूपाने कसल्याही प्रकारची वस्तु किंवा पैसा घेऊ नये असे बंधन घालण्यात आले.

शिवधर्मातील कर्मकांडाच्या मान्यतेविषयीचे प्रमाण दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	२	१%
२	नाही	१७६	८०%
३	यापैकी नाही	४२	१९%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये शिवधर्मामध्ये अथवा शिवधर्माच्या अनुकरण करणाऱ्या व्यक्तींनी कर्मकांडांना मान्यता दिली का? याविषयीच्या प्रश्नाची २ (१%) उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले. १७६ (८०%) उत्तरदात्यांनी 'नाही' असे उत्तर दिले. व तसेच ४२ (१९%) उत्तरदात्यांनी 'यापैकी नाही' असे उत्तर दिले. प्रतिसादकाच्या वारंवारितेचे अध्ययन केल्यास आपणास असे निर्वचन करता येईल की शिवधर्म स्विकारण्यापूर्वी कर्मकांडांना आपल्या जीवनात महत्वाचे स्थान देणाऱ्या अनुयायांनी शिवधर्म तत्वज्ञानाच्या प्रभावामुळे व तसेच शिवधर्म गाथेतील कर्मकांडा विषयाच्या वास्तविक मांडणीमुळे कर्मकांड करत नाहीत. याचे न करण्याच्या भूमिकेच्या समर्थनाचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे केले आहे.

शिवधर्मामध्ये कर्मकांडांना मान्यता नसण्याच्या कारणाची वारंवारीता दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	कर्मकांडांना मान्यता नसण्याची कारणे	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	आर्थिक शोषण	८८	४०%
२	कर्जबाजारीपणात वाढ	२६	१२%

३	अंधश्रद्धेत वाढ	४०	१८%
४	भितीची भावना	२२	१०%
५	माहिती नाही	४४	२०%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणी आणि आलेख यामध्ये शिवधर्म आचरणात कर्मकांडांना मान्यता का नाही याबद्दलच्या प्रश्नांची ८८ (४०%) उत्तरदाते 'आर्थिक शोषण' हे कारण मानतात. त्यांनी धर्मग्रंथांमध्ये अंतिम ध्येय साध्य करण्यासाठी कर्मकांड करित राहण्याचा सल्ला देऊन सर्वसामान्य व्यक्तीची आर्थिक लूट केली जाते अशी प्रतिक्रिया दिली. २६ (१२%) उत्तरदाते आपले आर्थिक उत्पन्न कमी असताना देखील कर्ज काढून कर्मकांड करतात. कर्मकांड करण्यासाठी घेतलेले कर्ज न फिटल्यामुळे कर्जबाजारी बनतात. यामुळे शिवधर्म आचरण पद्धतीमध्ये कर्मकांडांना मान्यता नाही असे प्रतिपादन केले. ४० (१८%) उत्तरदाते कर्मकांडामुळे अंधश्रद्धेत वाढ होते म्हणून कर्मकांड करत नाही. कारण मोक्षप्राप्ती आणि कर्मकांड ही बाब विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकत नाही. म्हणून उत्तरदात्यांना कर्मकांड करणे अंधश्रद्धा वाटते. २२ (१०%) उत्तरदाते कर्मकांड न केल्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाची भिती हे कारण मानतात. यामुळे काही व्यक्ती मानसिक रोगी देखील बनतात, अशी प्रतिक्रिया दिले तर ४४ (२०%) उत्तरदाते 'माहिती नाही' असे उत्तर दिले.

स्वर्ग-नरक संकल्पनेवरील विश्वासाचे प्रमाण दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	०४	२%
२	नाही	१७२	७८%
३	यापैकी नाही	४४	२०%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये उत्तरदाते शिवधर्म चळवळीशी जुळण्या अगोदर हिंदू धर्माचा त्यांच्यावर प्रभाव होता.त्यांच्या स्वर्ग-नरक या संकल्पनेवर विश्वास होता. वरील उत्तरदाते शिवधर्म प्रकटन चळवळीत आल्यानंतर 'स्वर्ग-नरक' या संकल्पनेवरील विश्वासात होणाऱ्या परिवर्तनाचे अध्ययन करण्यासाठी स्वर्ग-नरक संकल्पनेवर विश्वास आहे का या प्रश्नाची ४ (२%) उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले. याचा अर्थ त्यांच्या या संकल्पनेवर विश्वास आहे. कारण त्यांच्यावर आजही मूळ धर्माचा प्रभाव दिसून आला. तसेच १७२ (७८%) उत्तरदात्यांनी 'नाही' असे उत्तर दिले. याचा अर्थ ह्या उत्तरदात्यांचा स्वर्ग-नरक संकल्पनेवर विश्वास नाही.कारण शिवधर्मामध्ये स्वर्ग-नरक या संकल्पनेला खोटी व काल्पनिक समजतात. शिवधर्म काल्पनिक जीवनापेक्षा वास्तविक जीवनाला महत्व देतो,अशी प्रतिक्रिया दिली. ४४ (२०%) उत्तरदात्यांनी 'यापैकी नाही' असे उत्तर दिले. वरील विश्लेषणावरून स्वर्ग- नरक या संकल्पनेवरील विश्वासात झालेला बदल हा शिवधर्म प्रकटन चळवळीचा परिणाम आहे.

कर्म -पुनर्जन्म सिद्धांतावरील विश्वासाचे प्रमाण

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	००	००%
२	नाही	१८७	८५%
३	माहिती नाही	३३	१५%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये प्रस्तुत संशोधनात धर्मिक परिवर्तनाचा आढावा घेण्यासाठी शिवधर्म चळवळीशी संबंधित अनुयायांना त्यांच्या मूळ धर्म हिंदू तत्वज्ञानाच्या कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांतावरील विश्वासाविषयीच्या प्रश्नांची एकही उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले नाही. १८७ (८५%) उत्तरदात्यांनी कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांतावर विश्वास 'नाही' असे उत्तर दिले. कारण कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांताचा कसलाही अनुभव आजपर्यंत कोणालाही आलेला नाही व कर्म सिद्धांताच्या प्रक्रियेचा कोणताच पुरावा उपलब्ध नाही. अशा काल्पनिक बाबीवर विश्वास ठेवल्याने वास्तव जीवनाशी उपेक्षा होत आहे. म्हणून आपला स्वर्ग-नरक संकल्पनेवर विश्वास नाही. २२ (१५%) उत्तरदात्यांना कर्म-पुनर्जन्म संकल्पनाच माहिती नाही म्हणून 'यापैकी नाही' असे उत्तर दिले. या संकल्पनेवर विश्वास नसल्याच्या कारणाचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे केले आहे.

स्वर्ग-नरक, कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांतावर विश्वास नसण्याची कारणे दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	विश्वास नसण्याची कारणे	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
--------	------------------------	---------------------	--------------

१	निरिक्षण करता येत नाही	४४	२०%
२	स्वानुभाव सांगता येत नाही	२६	१२%
३	वैज्ञानिकतेचा अभाव	३३	१५%
४	प्रक्रिया सिद्ध करता येत नाही	४०	१८%
५	वास्तव जीवनाशी उपेक्षा	६६	३०%
६	सांगता येत नाही	११	५%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये स्वर्ग-नरक, कर्म-पुनर्जन्म या संकल्पनावर विश्वास नसण्याची कारणे जाणून घेण्यासाठी विचारलेल्या प्रश्नाची ४४ (२०%) उत्तरदात्यांनी स्वर्ग-नरक, कर्म-पुनर्जन्म या सिद्धांताच्या बाबतीत कसल्याही प्रकारचे निरिक्षण करता येत नाही. म्हणून विश्वास नसण्याचे एक कारण आहे अशी प्रतिक्रिया दिली. २६ (१२%) उत्तरदात्यांनी स्वर्ग-नरक, कर्म-पुनर्जन्म या प्रक्रियेविषयी अनुभवाचे कथन करता येत नाही व त्याचा पुरावा देखील नाही म्हणून या संकल्पनेवर विश्वास नाही. ३३ (१५%) उत्तरदाते ही संकल्पना वैज्ञानिकतेच्या कसोटीवर खरी उतरत नाही म्हणून त्यांचा यावर विश्वास नाही. ४० (१८%) उत्तरदाते स्वर्ग-नरक, कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांताचे प्रक्रिया वैज्ञानिक सिद्धांताप्रमाणे सिद्ध करता येत नाही म्हणून त्यांचा या दोन्ही संकल्पनेवर विश्वास नाही. ६६ (३०%) उत्तरदाते अशा काल्पनिक व अवास्तव संकल्पनेवर विश्वास ठेवणे म्हणजे वास्तव जीवनाकडे दुर्लक्ष केल्यासारखे होईल. एकप्रकारची वास्तव जीवनाशी उपेक्षा होत आहे म्हणून या संकल्पनेवर विश्वास ठेवत नाही. ११ (५%) उत्तरदात्यांनी 'सांगता येत नाही' असे उत्तर दिले. निरिक्षण, अनुभवप्रामाण्यता, शास्त्रियता सिद्ध करणे, वास्तव जीवनाशी उपेक्षा इत्यादी तत्व शिवधर्माला मान्य आहे.

श्राद्ध विधी 'स्मृतिदिन' म्हणून साजरा करण्याबाबतचे प्रमाण दर्शवणारी सारणी

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	१९६	८९%
२	नाही	०२	०१%
३	श्राद्ध विधी, स्मृतिदिन यापैकी कोणताही विधी न करणारे	२२	१०%
	एकूण	२२०	१००%

याचा अर्थ या कुटुंबामध्ये व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर परंपरागत धर्मानुसार केला जाणारा श्राद्ध विधी 'स्मृतिदिन' म्हणून शिवधर्मात घालून दिलेल्या पर्यायापैकी एका पर्यायाचा उपयोग करून हा विधी करतात. तसेच २ (०१%) कुटुंबामध्ये श्राद्ध विधी करतात म्हणून त्यांनी 'नाही' उत्तर दिले. कारण या कुटुंबातील सर्व सदस्यापैकी काहीच सदस्य शिवधर्म प्रकटन चळवळीशी जुळले होते. २२ (१०%) उत्तरदात्यांनी आम्ही कसल्याही प्रकारचा विधी करत नाही असे उत्तर दिले. वरील विश्लेषणामध्ये प्रतिसादाच्या वारंवारितेवरून श्राद्ध विधी स्मृतिदिन म्हणून साजरा करणारे १९६ (८९%) कुटुंब आहेत. ते कशाप्रकारे कोणत्या पर्यायाची उपयोग करून स्मृतिदिन साजरा करतात याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे केले

'स्मृतिदिन' कशाप्रकारे साजरा करतात याविषयीची सारणी

अ.क्र.	प्रतिसादाचे स्वरूप	प्रतिसादकाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	लोकांना साक्षर बनवून	२०	९%
२	विद्यार्थ्यांना गणवेश वाटप	२२	१०%
३	वृक्षारोपन त्याचे संवर्धन करून	१३२	६०%
४	अन्य पर्यायांद्वारे	२२	१०%
५	नाही उत्तर देणारे	०२	०१%
६	कोणतेही विधी न करणारे	२२	१०%
	एकूण	२२०	१००%

वरील सारणीमध्ये शिवधर्म चळवळीशी संबंधित व्यक्ती 'स्मृतिदिन' कशाप्रकारे करतात याविषयीच्या प्रश्नाची २० (९%) उत्तरदाते लोकांना साक्षर बनवून करतात व २२ (१०%) उत्तरदाते विद्यार्थ्यांना गणवेश वाटप करून साजरा करतात. १३२ (६०%) उत्तरदाते वृक्षारोपन करून करतात

व त्या वृक्षाची काळजी घेतात. व २२ (१०%) उत्तरदाते हे व्याख्यानमालेचे आयोजन, विद्यार्थ्यांना वहाया व पुस्तकाचे वाटप करून, गरिबांना चादरी वाटप करणे, गरिबाला दानधर्म करणे, इत्यादी अन्य पर्यायाचा उपयोग करतात. यावरून आपणास असे निर्वचन करता येईल की, शिवधर्माने दिलेल्या नवीन पर्यायाच्या व स्वतः नवीन पर्याय निर्माण करून स्मृतिदिन साजरा करतात. श्राद्ध विधी 'स्मृतिदिन' म्हणून साजरा करण्याचा हा बदल म्हणजे शिवधर्म तत्वज्ञानाचा परिणाम आहे.

निष्कर्ष:

१. शिवधर्मीय कुटुंबाने पुरोहित पद नाकारले. स्वतःच्या समाधानासाठी केल्या जाणाऱ्या धार्मिक विधी स्वतः किंवा दुसऱ्या बहूजन व्यक्तीकडून करून घेत आहेत. धार्मिक विधी आटोपल्यानंतर कसल्याही प्रकारची आर्थिक किंवा वस्तुरूपी देवाण-घेवाण करत नाही. कारण ते शिवधर्माला मान्य नाही.
२. धर्म संकल्पनेविषयीचे ज्ञान, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, कर्मकांडामुळे कर्जबाजारीपणा व आर्थिक शोषण यामुळे शिवधर्मीय सदस्य कसल्याही प्रकारचे कर्मकांड करत नाहीत.
३. शिवधर्मीय सदस्याचा स्वर्ग-नरक या संकल्पनेवरील विश्वास कमी झाला कारण ही संकल्पना त्यांना खोटी व काल्पनिक वाटते.
४. शिवधर्मीय सदस्याचा कर्म-पुनर्जन्म सिद्धांतावरील विश्वास कमी झाला. त्यासाठी या सिद्धांताच्या अनुभवप्रामाण्येतेचा अभाव, निरीक्षणाचा अभाव, वैज्ञानिकतेचा अभाव, वास्तव जीवनाची उपेक्षा इत्यादी कारणे जबाबदार आहेत. कर्म-पुनर्जन्मच्या काल्पनिक जीवनापेक्षा वास्तविक जीवनाला ते महत्त्व देतात.
५. परंपरागत धर्मानुसार व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर केला जाणारा 'श्राद्ध विधी' नाकारून शिवधर्माने दिलेल्या वेगवेगळ्या पर्यायाचा उपयोग करून स्मृतिदिन म्हणून साजरा करत आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची

१. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब, १९८९, जातीसंस्थेचे उच्चाटन, मुंबई: मनोविकास प्रकाशन
२. आगलावे डॉ. प्रदिप, (२००७), सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपुर: साईनाथ प्रकाशन
३. कीर, धनंजय, २०००, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन
४. काळे, प्रा. डॉ. प्रकाश भाऊराव, २००९, नामाचा तुका, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
५. खैरमोडे, चांगदेव भगवानराव, १९८७, डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, पुणे: सुगावा प्रकाशन
६. खैरमोडे, चांगदेव भगवानराव, २०००, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड १०, पुणे: सुगावा प्रकाशन
७. खेडेकर पुरुषोत्तम, २००८, भारतातील हिंदू-मुसलमान संबंध, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
८. खेडेकर पुरुषोत्तम, २०११, शिवधर्म ते शिवधर्म, पुणे: जिजाई प्रकाशन
९. खेडेकर पुरुषोत्तम, २०१६, शिवचरित्र, पुणे (जिजापूर): जिजाई प्रकाशन
१०. खेडेकर, पुरुषोत्तम, २०१०, जिजाऊ सांगे शिवबाला...!, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
११. खेडेकर, पुरुषोत्तम, २०१३, शिववंशी परंपरा, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
१२. खोपा, रंगारव, २०११, ब्राम्हण आणि त्यांचे जाती श्रेष्ठत्व, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
१३. गायकवाड, प्रवीण, २००५, ब्राम्हणी धर्मानुसार मराठे शुद्रच!, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
१४. चोपडे, डॉ. अशोक(संपा.), २०११, सत्यशोधक महासाधू श्री तुकाराम महाराज, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
१५. जोशी, डॉ. न. म., (अनु.), Riddles in Hinduism, पुणे २: रघुवंशी प्रकाशन
१६. डी. एन. मुजुमदार और टी. एन. मदन, 'सामाजिक मानवशास्त्र परिचय
१७. ढेरे रा. चि., १९९९ दत्त संप्रदायाचा इतिहास, 'पुणे: पदमगंगा प्रकाशन
१८. नागपुरे प्रा. पुरुषोत्तम . २००२. 'सर्वज श्री चक्रधर', मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ
१९. पगडी, सेतु माधवराव, १९९३: सुफी संप्रदाय तत्वज्ञान आणि कार्य, मुंबई-४: परचुरे प्रकाशन मंदिर
२०. बनबरे, गंगाधर(संपा.), २०११, शेतकऱ्यांचा आसूड, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२१. बनबरे, गंगाधर(संपा.), २०११, देवळांचा धर्म आणि धर्माची देवळे, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२२. बनबरे, गंगाधर(संपा.), गुलामगिरी, २०११, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२३. मेणसे कृष्णा, २००९, 'श्री बसवेश्वर श्री ज्ञानेश्वर : एक चिंतन, मुंबई: लोकवाडमय गृह
२४. मेधावी अमित, २०१७, शिवधर्म स्त्रीविषयक भूमिका, सातारा, लोकायत प्रकाशन
२५. राणा, अशोक, २००५, गणेश जन्माच्या कथेचा अर्थ, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
२६. राणा, अशोक, २००७, देवाच्या शोधात, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
२७. राणा, अशोक, २००८, वेदोक्त प्रकरण व संत साहित्य, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
२८. राणा, अशोक, २०१३, सिंधुजनांची मातृदेवता निर्ऋती, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन

२९. राणा, अशोक, २०१३, विठोबा कोणाचा?, जिजापूर(पुणे): जिजाई प्रकाशन
३०. लोखंडे, डॉ. गोविंदराव, २०१२, देव संकल्पना व वास्तविकता, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
३१. शिवधर्म संसद, २०१५, शिवधर्म गाथा, सिंदखेडराजा: शिवधर्म प्रकाशन
३२. शिवधर्म संसद, २०१५, शिवधर्म गाथा, सिंदखेडराजा: शिवधर्म प्रकाशन
३३. साळुंखे, डॉ. सर्जेराव, २००२, समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, पुणे: नरेंद्र प्रकाशन.
३४. साळुंखे, डॉ. आ. ह., २००६, शिवधर्म परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणे, जिजापूर (पुणे): जिजाई प्रकाशन
३५. साळुंखे, आ. ह., २०१३, हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, मुंबई: लोकवाडमय गृह
३६. साळुंखे, डॉ. आ. ह., २००५, बळीवंश, सातारा: लोकायत प्रकाशन
३७. कौसल्यायान डॉ. भदंत आनंद, २०१२, मनुस्मृती क्यो जलाई गई नागपूर: प्रबुद्ध भारत प्रकाशन.
३८. जैन पी. सी. २००९, सामाजिक आन्दोलन का समाजशास्त्र, जयपुर: नेशनल पब्लिशिंग हाऊस.
३९. वर्मा डॉ. दिनानाथ २००४, प्राचीन भारत, दिल्ली: ज्ञानदा प्रकाशन (पी. एण्ड डी.).
४०. शर्मा, प्रा. जी. एल., २०१५, सामाजिक मुद्दे, जयपुर: रावत पब्लिकेशन.
४१. Datta N.K., 1931, Origin and growth of Cast in India Vol.I, Calcutta: The Book Company L.
४२. Desai A.R., 2008, Rural Society in india, Jaipur: Rawat Publication.
४३. Prabhu P.H., 1940, Hindu social organization, Bombay: Popular Prakashan.
४४. Rao, M.S.A., 1982, Social Movement In India, New Delhi: Manohar Publication.
४५. Salunkhe, A.H., 2005, Shivdharma Revelation Premise, Pune: Jijau Publication.
४६. Shaha Ghanshyam, 2005, Social movement in India, New Delhi: Sage Publication.
४७. Singh Yogendra, 1986, Indian Sociology, Delhi: Vistar Publication.
४८. Singh Yogendra, 2007, Ideology in Indian Sociology, New Delhi: Rawat Publication.
४९. <http://shodhganga.inflibnet.ac.in>
५०. www.youtube.com

भारत के आर्थिक सुधारों का स्वरूप: एक विश्लेषण

डॉ. उषा एन. पाटील

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

गो. सी. गावंडे महाविद्यालय,

उमरखेड, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना:

सार्वजनिक क्षेत्र का विस्तार करनेवाली पहले की नीतियों ने सार्वजनिक क्षेत्र को अकुशल बना दिया था तथा इस क्षेत्र में बहुत हानी हो रही थी। लाइसेंस और नियंत्रण प्रणाली ने निजी क्षेत्र द्वारा निवेश पर रोक लगा दी थी जिसके कारण विदेशी निवेशक भी हतोत्साहित हो रहे थे। अतः विकास के पहले चार दशकों में अपनाई गई आर्थिक नीतियों के संबंध में फिर से विचार करने की आवश्यकता थी। इसी के फलस्वरूप सरकार ने आर्थिक सुधार की शुरुवात की। इस संशोधन लेख में भारत के आर्थिक सुधारों के स्वरूप का विश्लेषण किया गया है।

आर्थिक सुधार की प्रक्रिया की पहल:

भारत में जुलाई 1991 से आर्थिक सुधारों की प्रक्रिया अधिक स्पष्ट व अधिक व्यापक रूप से लागू की गई है। इसके तहत एलपीजी (उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण) से जुड़े विभिन्न कार्यक्रम अपनाए गए हैं। इससे पूर्व देश में लाइसेंस, परमिट तथा अभ्यंश (कोटा) का बोलबाला था। अनेक प्रकार की आर्थिक नियंत्रणों की भरमार थी। नौकरशाही का राज था। अर्थव्यवस्था में खुलेपन का अभाव था। उस समय विश्व में आर्थिक उदारीकरण की हवा बहने लगी थी। भारत के समक्ष गम्भीर आर्थिक संकट की स्थिति उत्पन्न हो गई थी, क्योंकि विदेशी विनिमय कोष की मात्रा केवल दो सप्ताह के आयात के लायक शेष रह गई थी, मुद्रास्फीति की दर बढ़कर दो अंकों में आ गई थी, बजट घाटा अत्यधिक हो गया था और भारत की आर्थिक साख को भारी खतरा उत्पन्न हो गया था। ऐसी स्थिति में तत्कालीन कांग्रेस सरकार ने उदारीकरण का नया मार्ग अपनाया था जिसके अन्तर्गत दो कार्यक्रम स्थिरीकरण और ढांचागत समायोजन को अपनाया गया था।

स्थिरीकरण कार्यक्रम अल्पकालीन होता है और इसका जोर मांग प्रबंध पर होता है, ताकि मुद्रास्फीति व बजट-घाटे नियंत्रित किए जा सकें। ढांचागत समायोजन कार्यक्रम मध्यमकालीन होता है और इसमें पूर्ण प्रबंधन पर बल दिया जाता है तथा सभी आर्थिक क्षेत्रों जैसे राजकोषीय क्षेत्र के अलावा उद्योग, विदेशी व्यापार, वित्त, इन्फ्रास्ट्रक्चर, कृषि, सामाजिक क्षेत्र आदि सभी में व्यापक परिवर्तन व सुधार करके अर्थव्यवस्था को अधिक कार्यकुशल, प्रतिस्पर्धी व आधुनिक बनाने का प्रयास किया जाता है, ताकि वह विश्व की अर्थव्यवस्था से जुड़ सके तथा उसमें अधिक खुलापन व कार्यकुशलता आ सके। आर्थिक सुधारों का एक पक्ष आन्तरिक होता है और दूसरा बाह्य। आन्तरिक पक्ष में अर्थव्यवस्था को आन्तरिक रूप से सुदृढ़ किया जाता है, जैसे कृषि, उद्योग, परिवहन आदि का विकास किया जाता है और बाह्य रूप में वैश्वीकरण को बढ़ावा दिया जाता है जिसके तहत विदेशी व्यापार, विदेशी पूंजी व विदेशी टेक्नालॉजी को बढ़ावा दिया जाता है। यहाँ यह स्पष्ट करना जरूरी है कि 1991 के बाद देश में केन्द्र में सभी सरकारों ने आर्थिक सुधारों को जारी रखने का संकल्प दोहराया है और इनका महत्व स्वीकार किया है। कुछ क्षेत्रों में 1991-2004 तक के कार्यकाल को आर्थिक सुधारों का प्रथम चरण कहा गया है और बाद के कार्यकाल को द्वितीय चरण की संज्ञा दी गई है।

सरकार की वर्तमान आर्थिक सुधार नीति का स्वरूप एवं क्षेत्र:

1. कर सुधार: सरकार करवंचना को रोकने व अधिक कर वसूल करने के उद्देश से करों में सुधार कर रही है जिनके अंतर्गत चलैया समिती की रिपोर्ट के आधार पर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करों से सम्बंधित अनेक सिफारिशों को सरकार ने मानकर कार्यरूप में परिणत कर दिया है।

1. व्यक्तिगत आयकर की अधिकतम दर 30 प्रतिशत कर दी गई है।
2. दुकानदारों और छोटे व्यापारियों को निश्चित रकम के रूप में कर देने की सुविधा प्रदान की गई है।
3. आयात-निर्यात शुल्क के ढांचे को सरल बनाया है।
4. डी.टी. सी. (Direct Tax Code) और जी. एस. टी (Goods and services Tax) को लागू किया है।

2.आर्थिक क्षेत्र में सुधार: सरकार ने आर्थिक क्षेत्र में सुधार के लिए निम्न कार्य किए हैं:

1. बैंकों के लिए नये सिद्धांत बनाये गये हैं जिससे कि उनके वार्षिक खाते सही स्थिति को बता सकें।
2. बैंकों के लिए एस.एल. आर. की सीमा घटाई जा रही है।
3. सार्वजनिक क्षेत्रों के बैंकों को पूंजी बाजार से अपनी पूंजी एकत्रित करने की अनुमति प्रदान की गई है, लेकिन 51 प्रतिशत पूंजी सदा सरकार के पास रहेगी।
4. निजी क्षेत्र के बैंक अपना विकास, बिना राष्ट्रीयकरण के भय के कर सकते हैं।
5. सेबी को वैधानिक अधिकार दे दिये गये हैं। पूंजी नियंत्रक का कार्यालय बंद कर दिया है। सेबी ने पूंजी बाजार को नियमित करने के लिये अनेक नियम उपनियम लागू किये हैं। 'राष्ट्रीय स्कन्धविपणि' स्थापित किया जा चुका है।

3.सार्वजनिक क्षेत्र में सुधार: सार्वजनिक क्षेत्र ने आशा के अनुरूप कार्य नहीं किया है। अधिकांश इकाइया घाटे में चल रही हैं अतः

1. घाटेवाली इकाइयों को गैर-योजना ऋण नहीं दिये जायेंगे।
2. लाभ देनेवाली सार्वजनिक इकाइयों को अपनी पूंजी का 49 प्रतिशत तक निजी क्षेत्र को देने की अनुमति दी गई है।

4.औद्योगिक नीति में सुधार: आर्थिक सुधार कार्यक्रम के अर्न्तगत नीति में मूलभूत परिवर्तन किये गये हैं।

1. औद्योगिक लाइसेन्स प्रणाली समाप्त कर दी गई है।
2. एम. आर.टी.पी. औद्योगिक गृहों को अब विनियोग और विस्तार के लिए अनुमति लेने की आवश्यकता नहीं है।
3. सार्वजनिक क्षेत्र के लिए सुरक्षित उद्योगों की संख्या 17 से घटाकर 3 कर दी गई है।

5.देश का आर्थिक माहौल सकारात्मक: नीति आयोग के उपाध्यक्ष डॉ. राजीवकुमार ने वित्त वर्ष 2018-19 में भारत की इकोनामी कमसेकम 7.5 प्रतिशत की दर से बढ़ने की उम्मीद जताई है। उन्होंने कहा है कि निवेश में बढ़ोत्तरी और क्षमताओं का सदुपयोग बढ़ने से बढ़ोत्तरी बेहतर रहेगी। उनका कहना है कि देश का आर्थिक माहौल बिल्कुल सकारात्मक और उम्मीदभरा है। निवेश का दायरा बढ़ा है और संसाधनों का 74 प्रतिशत तक इस्तेमाल हो रहा है। उनके अनुसार देश में प्रत्यक्ष विदेशी निवेश बढ़ रहा है और उम्मीद है कि 2018-19 में इकोनामी 7.5 प्रतिशत की दर से बढ़ेगी। 2017-18 के लिए यह अनुमान 6.7 प्रतिशत था। सरकार को अब रिफॉर्म प्रोसेस पर ध्यान देना चाहिए। पिछले 47 महिनों में आर्थिक सुधारों के लिए जो भी कदम उठाए गए हैं उन्हें संगठित कर मजबूत करना चाहिए।

मूल्यांकन:

आर्थिक सुधार के आधार को अधिक व्यापक बनाने के लिए इसे पुनः दिशा देने की आवश्यकता है जिससे इसमें कृषि और छोटे पैमाने के उद्योगों को भी शामिल किया जा सके। देश के निजी क्षेत्र और सार्वजनिक

क्षेत्र को बराबरी का दर्जा दिया जाना चाहिए, जिससे ये बिजली, दूरसंचार, सड़क आदि के क्षेत्रों में आधारभूत संरचना के निर्माण में योगदान कर सके।

संदर्भ:

<https://gstudy.in>

www.drishtias.com

www.ddinews.gov.in

<https://www.bhaskar.com>

www.boltaup.com

zeenews.india.com

<https://www.khabarindiatv.com>

प्राणायमः आजची गरज

प्रा. डॉ. नरेश भोयर

श्री साईबाबा लोक प्रबोधन

कला महाविद्यालय, वडनेर

nareshbhoyar5@gmail.com

9422144132

सारांश :

आजच्या युगात प्राणायमाचे महत्त्व महर्षी पतजंली यानी सर्व जगाला पटवून दिली आहे. याचा प्रचार व प्रसार स्वामी रामदेव यानी केला आहे. त्यामुळे आज जगात आंतरराष्ट्रीय योग दिवस साजरा केला जातो. स्पर्ध्या युगात व्यक्तीचे जीवन धावपळीचे झाले आहे त्याला आपल्या शरीराकडे लक्ष द्यायला वेळ नाही. अश्या परिस्थितीत जर थोडा वेळ नियमित प्राणायम केल्यास तर शरीर व मन दोन्ही निरोगी राहील. प्राणायमाला योगशास्त्रात एक अमोघ साधन समजल्या जाते. ज्याप्रकारे मनाच्या शुध्दीसाठी प्राणायम जरूरी आहे त्याचप्रमाणे स्वास्थ शरीर व मनशांती साठी प्राणायमाचे महत्त्व सर्वांनी मान्य केले आहे.

प्रस्तावणा :

महर्षी पतजंली यानी “प्राणस्य आयामः इति प्राणायमः। अष्टांगयोगाच्या चतुर्थपादात असे म्हटले आहे. म्हणजेच प्राणाचा विस्तार म्हणजे प्राणायम. त्याचा दररोज सराव केल्यास प्राणशक्ती जास्त वृद्धिगंत होते.

तस्मिन्सति श्वास प्रश्वास योगति विच्छदः प्राणायमः ॥ श्वासोच्छ्वासाची गती ज्याप्रमाणे विच्छेदित केली जाते त्याला स्वाभाविक किंवा नैसर्गिक श्वासोच्छ्वासाच्या गतीचे नियमन करणे आणि श्वास रोखून श्वासाची गती सम बनवणे याला प्राणायम म्हणतात.

प्राणायम हा शब्द दोन शब्दानी बनलेला आहे. प्राण + आयाम, प्राण या शब्दाचा अर्थ जीवनशक्ती, श्वास, वायुशक्ती, जीवन होय. कोणत्या ना कोणत्या स्तरावर संपुर्ण ब्रम्हाड व्यापून उरणारी उर्जा म्हणजे प्राण होय. प्राण उर्जा सर्व जीवनामध्ये सूक्ष्म व सशक्त रूपात ते असते. प्राणात उर्जा, ओज, तेज, वीर्य या जीवनदायीनी शक्तीचा समावेश असतो. तर आयाम या शब्दाचा अर्थ प्रसार, विस्तार, विनियमन, अवरोध किंवा नियंत्रण असा आहे. म्हणूनच प्राणायमाचा अर्थ श्वासनाचा म्हणजेच जीवनशक्तीचा विस्तार, दिर्घीकरण आणि पुन्हा त्याचे नियंत्रण होय.

प्राणायम हा व्यापक विषय आहे. यामध्ये शरीर व मस्तक या दोन्ही मधील अंतर्गत संबंधाचा शोध घेतला जातो. प्राणायम हा सहज आणि सोपा वाटतो तसा सोपा नाही. आपल्या जीवनाचे सार्थक करण्याची ती एक अवघड कला आहे. प्राणायम हे तत्काळ प्रभाव दर्शविणारी क्रीया आहे. प्राणायमाच्या प्रत्येक क्रीया सुक्ष्मापासुन सुक्ष्मतर होत जातात. वायु म्हणजे प्राण होय. भुत, भविष्य व वर्तमान या सर्व गोष्टीचा प्राणात समावेश आहे.

उद्देश :

१. प्राणायमामुळे निरामय आरोग्यस मदत होते याबाबत समाजात जागृती करणे.
२. प्राणायमामुळे शरीरावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.
३. प्राणायमामुळे मनावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.

प्राणायमाचे महत्त्व :

योग साधकाचे आयुष्य हे दिवसाच्या गणने नुसार होत नाही तर श्वासाच्या गणने नुसार होते. त्यामुळे तो संथ व लांब श्वास घेण्यास लयबद्ध पद्धतीचा अवलंब करतो. लयबद्ध श्वसन प्रक्रीया श्वास प्रणालीला सशक्त करित असते. नाडीला शांत व लालसा कमी करित असते. जसजसी लालसा व इच्छा कमी होत जाते तसतसे मन मुक्त होत जाते व एकाग्रतेसाठी एक उपयुक्त साधन तयार होते. ज्याप्रमाणे हवेमुळे राखेवरील कन उडाल्याने अग्नी जास्त प्रज्वलीत होते. त्याप्रमाणे प्राणयमाच्या अभ्यासाने इच्छा नाहीश्या झाल्याने शरीरातील दिव्यज्योती आपल्या पूर्ण शक्तीने प्रकाशीत होते. मनाला त्याच्या सर्व भ्रमातुन मुक्त करणे हेच वास्तवा मधील शुध्द रेचक होय. ‘मी आत्मा आहे’ ची अनुभूतीच पुरक होय. या दृढ विश्वासावर मनाला स्थिर करणे खऱ्या अर्थाने कुंभक होय. प्राणायमाच्या नावाखाली प्रचलीत काही प्राणायम व अन्य श्वसन संबंधी क्रीया जर अयोग्य किंवा जबरदस्तीने केल्यास अनेक रोग उचकी, वात रोग, दमा, खोकला, सर्दी, डोक, कान, डोळे दुखणे, हर्णीया, कंबर दुखणे, अनियमीत दक्तदाब, हृदयरोग तसेच नाडी मध्ये इतर रोग उत्पन्न होण्याची संभावणा असते म्हणून प्राणायम करताना योग्य काळजी घेणे महत्वाचे आहे.

प्राणायमाचे प्रकार :

१. **सीत्कारी प्राणायम** : या प्राणायमामुळे शरीरात थंडावा निर्माण होते. याचा सराव उन्हाळयात केला तर अधिक परिणामकारक होतो. तहान लागली असल्यास हे प्राणायाम केल्याने तहान भागल्याच समाधान लाभते. तसेच झोप, आळस दुर पळते, शारीरिक शक्ती व मनोबल वाढते. जळजळ होत नाही व पित्ताशया सारखे दोष नष्ट होतात.
२. **शितली प्राणायम** : या प्राणायमा मुळे शरीरात थंडावा निर्माण होते. या प्राणायमा मुळे रक्तात असणारे विषारी घटक बाहेर टाकले जातात. त्यामुळे रक्तशुध्द होते. डोक शांत राहते, त्वचा रोग, ताप, अजिर्ण रोग बरे होतात.
३. **उज्जयी प्राणायम** : उद्+जय या पासुन उज्जयी हा शब्द तयार झाला. उद् म्हणजे वर किंवा जोराने व जय म्हणजे यश होय. ही क्रीया करताना कंठातुन शिट्टी सारखा आवाज निधतो या प्राणायमाच्या सरावाने शरीरात उष्णता निर्माण होते.
४. **भ्रामरी प्राणायम** : भ्रामरी हा शब्द भ्रमर या शब्दावरून आला आहे. हे प्राणायम ओंकार ने केला जातो. हा आवाज भुंग्याच्या आवाजा सारखा असल्याने या प्राणायमास भ्रामरी प्राणायम असे म्हणतात.
५. **भस्त्रिका प्राणायम** : या प्राणायमात लोहाराच्या भात्याप्रमाणे जोरात हवा घेतली जाते व बाहेर टाकली जाते म्हणून या प्राणायमाला भस्त्रिका प्राणायम म्हणतात. लोहार ज्या प्रमाणे भाता जोरजोरात चालवतो त्याप्रमाणे श्वास हा झपाट्याने घेतला जातो. कपालभाती व उज्जयी प्राणायमाचे मिश्रण यात आहे. कुभंकाच्या सर्व प्रकारात भस्त्रिका अधिक लाभदायी आहे.
६. **प्लाविनी प्राणायम** : प्लाविनी हा शब्द संस्कृत मधील फलु (पोहणे) म्हणजेच पोहायला लावणारी. हे प्राणायम करणाऱ्यास पाण्यावर पोहण्याची क्षमता प्राप्त होते. हे प्राणायम करण्यासाठी कुशलतेची गरज असते. या प्राणायमाने व्यक्ती अनेक दिवस अन्नाशिवाय म्हणजे हवेवर राहु शकतो. रक्तभिसरण अत्यंत वेगाने होते.
७. **अनुलोम विलोम प्राणायम** : अनुलोम चा अर्थ सरळ व विलोम चा अर्थ उलटा असा आहे. सरळ म्हणजे नाकाची उजवी नाकपुडी तर उलटा म्हणजे नाकाची डावी नाकपुडी होय. अनुलोम विलोम प्राणायमा मध्ये उजव्या नाकपुडीने श्वास आत घेणे व डाव्या नाकपुडीने श्वास बाहेर काढणे याप्रमाणेच डाव्या नाकपुडीने श्वास आत घेणे व उजव्या नाकपुडीने श्वास बाहेर काढणे

होय. अनुलोम विलोम प्राणायमाला नाडी शोधन प्राणायम सुध्दा म्हणतात. यामध्ये हृदय मजबुत होते, तानतणाव कमी हातो तसेच सर्दी, खोकला यापासुन बचाव होतो.

८. **कपालभाती प्राणायम** : हे प्राणायम करताना पद्मासन किंवा वज्रासन या मध्ये बसुन श्वास बाहेर काढताना पोटाला आतमध्ये घ्यावे. यामध्ये पोटातील श्वास बाहेर काढणेच आहे. दोन श्वासाच्या दरम्यान आपोआप श्वास आतमध्ये जाईल. जाणुन श्वास आमध्ये घेऊ नये. मस्तकाच्या अग्रभागाला कपाल म्हणतात व ज्योती, कांन्ती, तेज यांना भाती म्हणतात. कपालभाती प्राणायम केल्याने नेहमी चेहऱ्यावर तेज वाढते. कपालभाती प्राणायमाला जीवनाची संजीवनी म्हणतात.
९. **मुच्छ्रा प्राणायम** : या प्राणायमात साधकाची स्थिती मुच्छ्रे प्रमाणे होते. तो भानरहीत होतो म्हणुन यास मुच्छ्रा प्राणायम असे म्हणतात. हे प्राणायम केल्याने संकल्प विकल्प नाहीसे होतात. काही काळ तरी मन परमात्मास्वरूप लीन राहते.
१०. **प्रवन प्राणायम** : सुखासन, सिध्दासन, पद्मासन, वज्रासन या आसनात बसुन एकदम शांत बसुन मनातल्या मनात लांब श्वास घेऊन ओंकार चा जप करीत श्वास सोडणे. या प्राणायमामुळे सकारात्मक उर्जा तयार होते. मन व मस्तक शांत राहते.

प्राणायम करताना ध्यायची दक्षता :

१. प्राणायम ज्ञानी गुरूच्या मार्गदर्शनात घ्यावा.
२. प्रथम श्वास कसा घ्यावा व कसा सोडावा याचा अभ्यास करावा.
३. प्राणायम करताना प्रथम श्वासाची तयारी करावी म्हणजेच एक नाक बंद करून दुसऱ्या नाकाने श्वास घेणे व सोडणे तसेच दुसऱ्या नाकपुडीने ही करावे.
४. प्राणायम करताना सहज आसनात बसुन करावे.घाई किंवा गडबड करू नये.
५. प्राणायम करताना श्वाच्छोसवास अत्यंत सावकाश करावा. असे केल्याने मन शांत होते.
६. प्राणायमा करीता जागा मोकळी व हवेशीर असावी.
७. नजर नाकावर केद्रित करून व डोळे बंद करून प्राणायम करावे.
८. प्राणायमाची संख्या निश्चित करावी. सर्व गोस्तीचे पालन करीत संख्या वाढवत जावी.
९. मनाची एकाग्रता आणि लयबध्द श्वासन ह्या प्राणायमाच्या महत्वाच्या बाबी आहे.
१०. कमी वयाच्या मुलानी कुर्भकाचा सराव करू नये.
११. थकवा येईपर्यंत प्राणायम करू नये. प्राणायमा नंतर श्वासनात विश्राम करावा.

प्राणायमाचे लाभ :

१. शरीरा मध्ये उर्जा प्रवाहीत करणाऱ्या मुख्य स्रोताचे शुध्दीकरण करण्यात येते.
२. प्राणायम मनाला निश्चल व शांती प्राप्त करून देते व तनाव, चिंता कमी करते.
३. प्राणायमा मुळे जीवनशक्तीत व एकाग्रता वाढते आणि दिर्घायुष्य प्राप्त होते.
४. प्राणायमा मुळे रोगप्रतीकार शक्तीचा विकास होवून कफ व विकार कमी होते.
५. प्राणायमा मुळे रोगप्रतीकार शक्तीचा विकास होतो.
६. प्राणायमा व्दारे रक्तभिसरणाची गती सर्वसामान्य करून रक्तदाबावर नियंत्रन ठेवता येते.
७. प्राणायम केल्याने जठराग्नी प्रदिप्त होतात त्यामुळे मलवरोध व तत्सम समस्याचा त्रास होत नाही व उदरप्रदेश मधील सर्व रोग दुर होतात.
८. प्राणायमा मुळे शरीराला भरपूर प्रमाणात प्राणवायु प्राप्त होवून नवचेतना, स्फुर्ति प्राप्त होते.
९. नियमीत प्राणायमा मुळे आचरणात बदल घडून येतो.

निष्कर्ष :

प्राणायाम हा योगाचा महत्वाचा एक भाग असून यामध्ये श्वास घेण्याच्या विविध पध्दती आहेत. प्राणायामाचा उद्देश हा शरीरातील प्राणशक्तीला उत्प्रेरीत, संचारीत, नियमीत व संतुलीत करणे हा आहे. या प्रक्रिया श्वास घेण्यावर अवलंबून आहेत. श्वास हा आपल्या जीवनाचा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. योग्य पध्दतीने घेतलेला श्वास अनेक आजारांना दूर करतो. योगाभ्यासात केलेल्या प्राणायामाचा सराव तुमच्या श्वासावर नियंत्रण ठेवतो.तुमचे मन व शरीर संतुलीत करतो. निरोगी व निरामय जीवन जगण्यासाठी सर्वांनी प्राणायाम नेहमी करायला पाहिजे.

संदर्भ :

१. आचार्य बालकृष्ण, विज्ञान की कसौटी पर योग, दिव्य प्रकाशन, पतजंली योगपीठ,हरिद्वार.
२. राजीव जैन, संपूर्ण योगविद्या, मंजुल पब्लिशिंग हाउस, पुणे.
३. डॉ. उषा गोपाल, स्पोर्ट्स पब्लिकेशन्स, दरीया गंज, नवी दिल्ली.

The Study of Emotional Intelligence in employee creativity at Workplace

Mrs Pradnya Sen
(M. Com, M.B.A, L.L.B)

Assistant Professor
Aurora's PG College, Uppal
Hyderabad

Contact: E-mail: pradnyabokhare@gmail.com

Abstract: This study examined the relationship between emotional intelligence and employee creativity and in particular the role of moderate working personality and job creation relationships in emotional intelligence. In modern times Emotional intelligence has become an integral part of all organizations. Organizations these days are looking for a combination of independent, passionate and physical talents, so it is very important that people know the wise use of their emotions and when needed. As organizations engage people in various roles, emotional intelligence has become the determinant of effective governance and creativity. The skills and abilities that people have at work will determine how much they use their emotional intelligence. Analysis of intermediate retaliation revealed that the working personality of the organization and the climate of the organization both contributed to the relationship between the intellectual capacity and the skill of the employee. Specifically, emotional intelligence has shown the employee's superior intelligence when the employee demonstrates an active personality. This study was conducted to examine the relationship between emotional intelligence in the establishment of staff in Indian organizations through individual skills.

Keywords: Working personality, Emotional intelligence, creativity and Organizations

Introduction

Emotional intelligence is defined as the ability to see, manage and understand your emotions and the people around us. New research (Parke, Seo, & Sherf, 2015) has found that skills and strategies coupled with emotional intelligence can eventually lead to more job creation. There is an emotional brain in the human body called the limbic system and it is the place where our emotions come from. It is different from the logical brain but both are interconnected and grow together. This means that a person's ability to think and feel is intended to be used simultaneously, but because of the structure of our brain, all information first enters our emotional centre and later into our centre of thought. Emotions precede thinking and behaviour. Therefore, it is important to understand how we feel, and how others feel. It is also important to understand the proper management of our emotions and the management of relationships with other people in the organization. This is the foundation of Emotional Intelligence, which is a complex ability to control and manage our emotions, empathy and resilience in the face of adversity. Sometimes employees react to certain actions and later regret it. This leads to conflicts between people mainly because of his inability to control his emotions. Emotional intelligence was acquired by James Dozier in 1981. James Dozier had described it as "the ability to see and express emotions, to combine emotions with thoughts, to understand and reason with emotions to control emotions within yourself and others".

Research shows a strong link between emotional intelligence and skill in one's work. With an emphasis on emotional intelligence in recruitment and training and training programs, senior managers and staff members can improve in decision-making, problem-solving and the

ability to adapt to change among its employees. Emotionally intelligent companies increase the power of their success and thus increase productivity.

Pillars of Emotional Intelligence

1. **Self-Awareness:** People with a strong sense of pride can be described as "comfortable with their skin." These people have an understanding of their strengths, weaknesses, feelings, and their impact on others. The true judgment of a person's self-consciousness can be seen in the way he responds to productive criticism.
2. **Self-Regulation:** People who are emotionally intelligent not only see their emotions, but also show a sense of maturity and control in expressing their emotions. They do not destroy their feelings, but they communicate in a way that shows superior judgment and control.
3. **Relationship building abilities:** Loyal managers are often looked after by their supervisors, friends, and employees. They love each other and have enough experience to see what makes them tick. Their ability to quickly build a sense of belonging and trust with their dependents comes naturally to them.
4. **Motivation:** Emotional intelligence involves the interdependent aspects of motivation that initially inspire and motivate those around you. These people who always have a high spirit do very well in their work and gain recognition among their partners.
5. **Empathy:** It is wrong to say that empathetic managers are easy on their employees. However, they have the qualities of compassion and understanding that help them to communicate emotionally with other people.

Literature Review

Emotional intelligence is a concept based on series of researches as well as theories on personality and social psychology. The three most commonly used approaches in the field of emotional intelligence were given by *Reuven Bar-On*, *Daniel Goleman*, and *Jack Mayer*, *Peter Salovey* and *David Caruso*. While the theories and practices of emotional intelligence continue to evolve, the central idea that social and personal competencies are essential for a productive life remains a common idea in every model. Furthermore, research about EI keeps on showing EI's significance to both people and associations. *Goleman (1998)* "Working with emotional intelligence" Competency research in over 200 companies and organizations worldwide shows that about one-third of the difference is due to technical skill and cognitive ability while two-thirds is due to emotional competence. (In top leadership positions, over four-fifths of the difference is due to emotional competence). *Bar-On's (1997)* "The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-I): A test of emotional Intelligence" this study portrays social responsibility and empathy as specific interpersonal skills. *Goleman's 1995* model includes the same empathic awareness and atonements, this is the skill required to recognizing emotions in others. Knowing these varying EI models the study of the relationship of EI to moral/ethical behaviour and to values has been inconsistent. The moral/ethics/values dimensions are often described as part of the basis for educational programs involving EI a well-designed empirical research in this area is very much a necessity.

Research Methodology

The study is descriptive in nature; the relevant information is collected from the primary and secondary sources. Random modelling methodology was used to collect data from 96 respondents from different organizations of Hyderabad . For the research purpose 6IT, BPO and service sector companies have been selected, from each company 16 employees(M/F) were randomly analysed. Data was collected in a systematic questionnaire divided into two parts. Respondents were asked to disclose their characteristics in the first part of the questionnaire namely age, gender, education, designation, income and work place information in second part of the questionnaire. Second data were collected in various journals, essays, research report etc.

Objectives of the Study

The objectives of the study are as follows as

1. To assess emotional intelligence in Indian organisations.
2. To examine the determinants of the emotional intelligence of employees in the workplace
3. To know the extent of employee awareness about emotional intelligence

Significance of the Study

Emotional Intelligence helps employees to increase their emotional self-awareness, express their feelings, creativity, increase tolerance, increase trust and loyalty, improve relationships within and within the organization and thus increase the performance of each employee and the organization as a whole. "Emotional intelligence is one of the few key indicators that provide strategic leaders in organizations." Emotional intelligence plays a major role in an organization and becomes an important factor in assessing the judgment of an efficient employee, increasing productivity and trust within and within the organization.

Results & Discussion

The results of the study are discussed below

I. Demographic profile of Respondents

It was observed from table 1 Age wise distribution of the respondents indicated that majority of the respondents i.e.,43.75 per cent were in the age group 45-55 years, working and dynamic group age of the respondents.

As regards to gender of the respondents, it was found that 70.83 per cent of the respondents were male and 29.17 per cent respondents were female. It was noteworthy that majority of malerespondents' participant in the study.

With regard to education level, the study disclosed that majority of the respondents 63.54 per cent respondents were graduates; 23.95 per cent respondents had completed post-graduation and 12.50 per cent respondents are holding Professional degree.

Table -1: Demographic variable of Respondents

Sr. No.	Socio-Economic Aspects (Sample size 96)		
1.	Age	No. of Respondents	Percentage
	Upto 25	2	2.08

	25 - 35	9	9.37
	35 – 45	37	38.54
	45 – 55	42	43.75
	Above 55	6	6.25
2.	Gender	No. of Respondents	Percentage
	Male	68	70.83
	Female	28	29.17
3.	Education	No. of Respondents	Percentage
	Graduate	61	63.54
	Post Graduate	23	23.95
	Professional Degree	12	12.50
4.	Designation	No. of Respondents	Percentage
	Manager	25	26.04
	Asst. Manager	29	30.20
	Team Leaders	17	17.70
	Other	25	26.04
5.	Annual income	No. of Respondents	Percentage
	Up to Rs. 5,00,000	41	42.70
	Above Rs. 5,00,000	55	57.29

Source: Field Survey

It was observed that majority of the respondents i.e., 30.20 per cent were Assistant managers, 26.04 per cent respondents were managers and 17.70 per cent respondents were Team Leaders and 26.04 per cent respondents were engaged in other designations.

The annual income of respondents is represented in the living standard of peoples. It directly or indirectly impacts life style of peoples. The data given in table 1.1 indicated that out of 96 respondents, 57.29 per cent of respondents the annual had annual income more than Rs. 5 lakh and there were 42.70 per cent of respondents have annual earnings below Rs. 5 lakh; It is observed that very high number of respondents belongs to high income category as compared to respondents falling in lower income categories.

II. Employees Awareness Towards Emotional Intelligence

Many people are cut off from their emotions, especially strong emotions such as anger, sadness, fear, and happiness. This can be the result of a negative experience in childhood that taught you to try to shut down your feelings. But even if we misrepresent, reject, or weaken our feelings, we cannot erase them. They are still there, whether we know them or not. Unfortunately, without emotional awareness, we cannot fully comprehend it understanding our

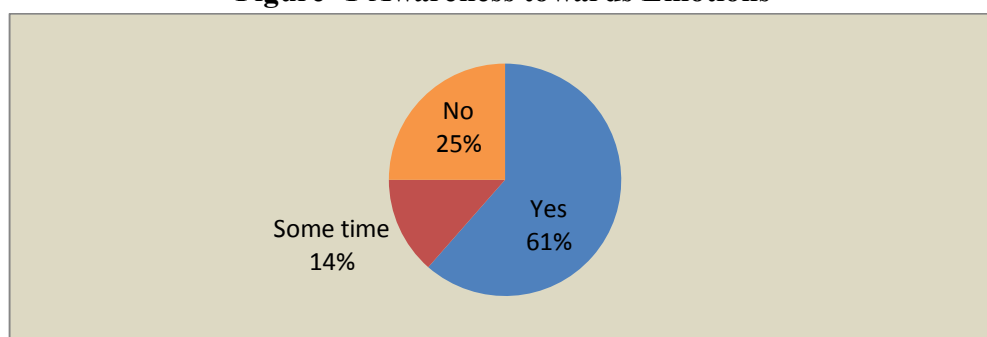
motives and needs, or communicating effectively with others. Employees are questioned to provide emotional awareness in the workplace in various fields. The results are given below

Table -2: Awareness towards Emotions

Awareness towards Emotions	No of Respondents	Percentage
Yes	59	61.45
Some time	13	13.54
No	24	25.00
Total	96	100.00

Source: Field Survey

Figure -1 Awareness towards Emotions

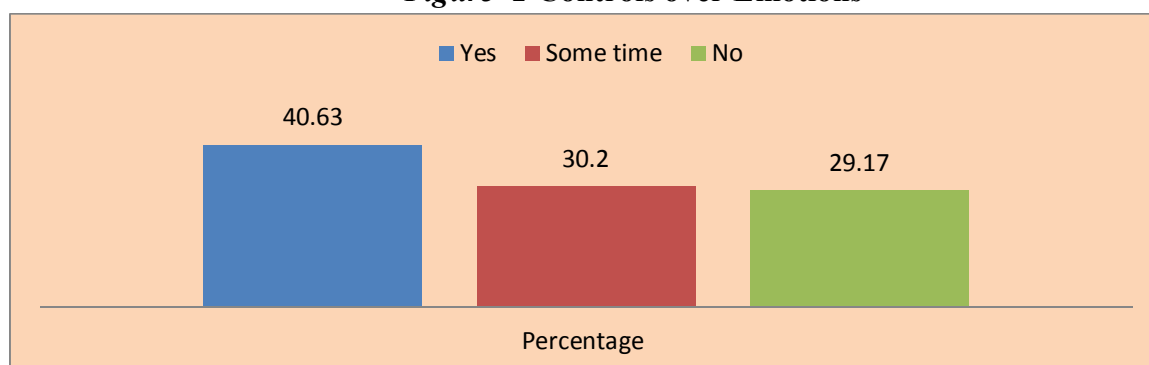
It was observed from table-2 that 61.45 per cent of employees are able to identify and understand the cause of their emotions, as well as 25.00 per cent of employees do not understand their feelings, where only 13.54 per cent employees can understand at one time or another. **Table**

– 3: Control over Emotions

Control over Emotions	Yes	Some time	No	Total
No. of Respondents	39	29	28	96
Percentage	40.63	30.20	29.17	100.00

Source: Field Survey

Figure -2 Controls over Emotions

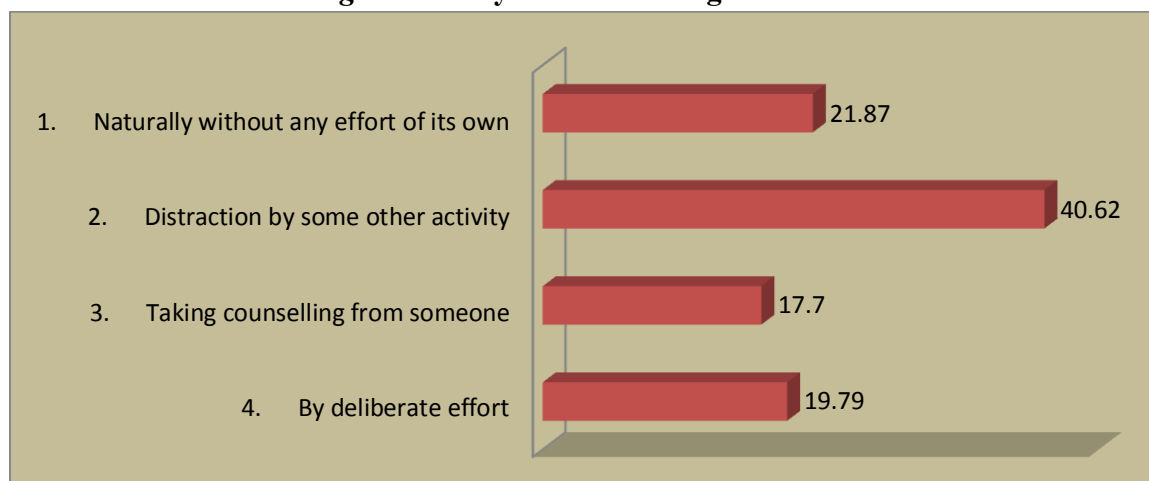
From above table- 3: It was noted that 40.63 per cent of the respondents are able to control their emotions, 30.20 per cent of the employees do not control their emotions always, whereas 29.17 per cent of employees they lack in controlling emotions.

Table - 4: Ways of Controlling Emotions

Ways of Controlling Emotions	No. of Respondents	Percentage
1. Naturally without any effort of its own	21	21.87
2. Distraction by some other activity	39	40.62
3. Taking counselling from someone	17	17.70
4. By deliberate effort	19	19.79

Source: Field Survey

Figure -3 Ways of Controlling Emotions

It was indicated that 40.62 per cent of the employees control their emotions mainly by distracting in some other activity or becoming busy, 21.87 per cent of employees control their emotions naturally without any effort on its own; 19.79 per cent employees control their emotions by taking deliberate effort and 17.70 per cent of the employees control their emotions by the way getting counselling by someone. (Table- 4)

III. Employees Perception toward Emotions

Table-5 observed employee's opinions about the Perception toward of emotions. Responses were collected based on five-point scale with numerical weight viz., strongly agree (1), Agree (0.5), Uncertain (0), Disagree (-0.5) and strongly disagree (-1). The ranks were given based on weighted average mean.

Table -5: The employee's perception toward emotions

Parameters	Strongly agree	Agree	Uncertain	Disagree	Strongly disagree	Total	WAM	Rank
	1	0.5	0	-0.5	-1			
Looks for signs and warning signs of normal emotional states.	68 70.83	12 12.50	4 4.17	7 7.29	5 5.21	96 100.00	0.68	II

Understand the root causes of positive and negative emotions	70 72.92	13 13.54	2 2.08	4 4.17	7 7.29	96 100.00	0.70	I
Understands complex emotion and emotional mix.	25 26.04	11 11.46	23 23.96	17 17.71	20 20.83	96 100.00	0.02	IV
Understands the transitions between different emotions and feelings.	45 46.88	13 13.54	5 5.21	16 16.67	17 17.71	96 100.00	0.27	III

It was analysed from table-5: Most of the employee's perception toward emotions that understand the root causes of positive and negative emotions gave I Rank (WAM 0.70); II Rank was given to Looks for signs and warning signs of normal emotional states. (WAM 0.068); III Rank was given to understand the transitions between different emotions and feelings. (WAM 0.27); IV Rank was given Understands complex emotion and emotional mix (WAM 0.02). It was found that majority of respondents felt the Understand the root causes of positive and negative emotions (Table-5)

Conclusion

Emotional intelligence plays an important role for the employees in the organization. This paper takes into account the understanding of the various causes of emotions and has good control over employees' emotions. Handling emotions is an important need for oneself and for HR among employees. This will help increase organizational commitment, improve productivity, efficiency, retain the best talent and motivate employees to give their best. This study confirms that both emotional intelligence and work-life balance together create organizational success and develop competitive advantage for organizations. Understanding employees' abilities and talents and emphasizing the importance employees bring to the workplace and making them a part of organizational success. Most organizations nowadays are hiring employees who are emotionally smart, so that they can easily deal with problems in the workplace and they can become more productive for the organization. An emotionally savvy organization can be built through organizational strategies, leadership skills, development programs, self-awareness and self-management tools. The researcher of the study concluded that emotional intelligence is linked to every stage of performance in the workplace and this is extremely important nowadays. Therefore, emotional intelligence plays an important role in success in life.

Suggestions

Research has shown that most respondents are only average in their emotional abilities,

1. It is suggested that regular work at work training and development teams should be organized to improve the level of emotional intelligence that will lead to better performance at work.
2. Management should provide employees with adequate recreational facilities that help with high and sub-coordination relationships and primarily reduce job-related stress

3. Organize for a good organizational climate and culture, the company should start hiring emotionally mature individuals and develop a level of emotional intelligence in existing employees, enabling them to face and overcome enormous challenges at work
4. Emotional intelligence should be promoted among employees and managers by conducting 'regular emotional capacity' training programs. The leaders of the organization must develop emotional stability to ensure the physical and mental health of themselves and the organization they serve.

References

1. Adeyemo, D.A. (2007). Emotional intelligence and the relationship between job satisfaction and organization commitment of employee in public parastatals in Oyo state, Nigeria. *Pakistan Journal of Social Sciences*, 4(2), 324–330.
2. Ahmad, S., Bangash, H., and Khan, S.A. (2009). Emotional Intelligence and Gender Differences. *Sarhad Journal of Agriculture*. 25(1), 127-130.
3. Appelbaum, S.H., David, I., Albert, M. (2007). Positive and negative deviant workplace behaviors: Causes, impacts, and solutions. *Corporate Governance*, 7(5), 586–589.
4. Ashforth, B.E., Humphrey, R.H. (1995). Emotion in the workplace: A reappraisal. *Human Relations*, 48(2), 97–125.
5. Bar-On, R. (1997). The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-I): A test of emotional intelligence.
6. Carmeli, A., & Josman, Z. E. (2006). The relationship among emotional intelligence, task performance, and organizational citizenship behaviors. *Human Performance*, 19, 403-419
7. Davies, M., Stankov, L., & Roberts, R. D. (1998). Emotional intelligence: In search of an exclusive construct. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 989-101
8. Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam Books
9. Hopkins, M. M., Bilimoria, D. (2008). Social and Emotional Competencies Predicting Success for Male and Female Executives (1 ed., Vol. 27). *Journal of Management Development*.
10. Koman, E. S., Wolff, S. B., (2008). Emotional intelligence competencies in the team and team leader: A multi-level examination of the impact of emotional intelligence on team performance. *Journal of Management Development*, 27 (1).
11. Kothari C.R. (2012), *Research Methodology; Methods and Techniques*, New Age International, New Delhi.